

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний бюлетень

Випуск 17

Київ 2008

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

В. В. Німчук, д. філол. н., професор, чл.-кор. НАН України

Відповідальний секретар

О. М. Тищенко, к. філол. н., ст. н. сп.

К. Г. Городенська, д. філол. н., професор

С. Я. Єрмоленко, д. філол. н., професор

Л. О. Ставицька, д. філол. н., професор

В. Л. Іващенко, д. філол. н., ст. н. сп.

І. С. Гнатюк, к. філол. н., ст. н. сп.

Рецензенти

Г. В. Воронич, к. філол. н., ст. н. сп.

Л. В. Дика, к. філол. н., ст. н. сп.

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України
(протокол № 8 від 16 жовтня 2008 р.)

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-02-4970-7 (вип. 17)

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного тощо аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації та параметризації, зокрема корпусної.

Для науковців, студентів-філологів.

«Лексикографічний бюлетень» є **фаховим виданням** за спеціальністю 10.02.01 – українська мова (див. «Бюлетень ВАК України», 2005, вип. 9: 21).

© Інститут української мови НАН України

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА4

Андрейченко О. Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом на позначення поняття «влада» в політичному дискурсі (на матеріалі ЗМІ кінця XX – початку XXI ст.).....	4
Боярова Л. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику.....	13
Михальчук О. Діалектні словники у Польщі кінця XX – початку XXI ст.	23
Скопненко О. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20 – 30-х рр. XX ст.).....	30
Цимбалюк-Скопненко Т. Словники чужомовних слів в українській лексикографії: принципи укладання етимологічних відомостей.....	39
Шульгіна В. Лексикографічна система як когнітивно-комунікативний об'єкт.....	47
Іваненко І. Синоніми в українській логопедичній термінології.....	52
Лозова Н. Проспект словника корпусної лінгвістики.....	58
Мазур Н. Оцінний компонент у номінаціях осіб на матеріалі «Щоденників» Сергія Єфремова	61
Мейзерська І. Способи лексикографічного розроблення похідних приєднаників у Словникові української мови в 11-ти томах.....	628
Міщук У. Ідеографічний словник мови поетів-шістдесятників: концепція, принципи укладання.....	74
Шипнівська О. Проблема виділення міжчастиномовних морфологічних омонімів.....	83

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Балог В. Принцип кодування абrevіатур у Національному корпусі української мови	90
Тищенко О. Корпуси жестових мов глухих: світовий досвід	93

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Яцій В. Матеріали до словника українських прізвищ (прізвища жителів с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл.).....	100
---	-----

ПЕРСОНАЛІЇ

Горюшина Г. Гнатюк Галина Макарівна.....	107
---	-----

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З СОМАТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВЛАДА» В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ ЗМІ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.)

© Оксана Андрейченко, 2008

к. філол. н., Таврійський національний університет
ім. В. І. Вернадського (Сімферополь)
УДК 811.161.2.374

У статті проаналізовано семантико-стилістичну роль ФО з соматичним компонентом у жанрі політичної дискусії. Доведено, що вживання ФО із соматичним компонентом у текстах політичного дискурсу пов'язане з додатковими конотаціями, які розширюють загальномовне значення ФО, зокрема фразеологічна репрезентація поняття «влада» пов'язана із вербальною агресією, спрямованою на дискредитацію політичного опонента.

У сучасному публіцистичному стилі жанр політичної дискусії надзвичайно поширений. Зауважимо, що він не має чітко визначених диференційних ознак. Деякі друковані джерела мають рубрику «Дискусія», якій властивий загострений погляд на явища, події, різна оцінка повідомлюваного.

У часи протистоянь різних суспільних течій, опозиційних партій, діяльність яких активізується під час виборчих кампаній, відзначаємо важливу прагматичну функцію жанру політичної дискусії.

Сучасний полемічний дискурс багатий на фразеологізми, які образно характеризують опонентів, їхні погляди, дії. Чільне місце у політичних дискусіях посідають фразеологічні одиниці з компонентами-соматизмами.

Соматизми – це ті поняття, що наявні в кожній мові незалежно від її генетичної природи, тобто їх можна назвати універсальними [7: 36]. Соматичний код культури – один із найдавніших. Він співвідноситься з архетипними уявленнями людини, що є «способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля» [6: 83]. Принципи антропоцентричності досить давно є предметом дослідження національної культури, мови. Ще Д. М. Овсяннико-Куликовський писав, що «мистецтво прагне до відтворення і пізнання всього людського,

воно – антропоцентричне і всю суму відчуттів переробляє в норми людської психіки» [4: 343–344].

Як засвідчує матеріал, фразеологічна репрезентація поняття «влада» пов'язана із вербальною агресією, спрямованою на дискредитацію політичного опонента.

Найбільшою фраземотворчістю відзначається соматизм **рука** та її партоніми **лікоть**, **плече**, **мізинець** тощо. **Рука** служить метонімічним позначенням людини, її дій, вчинків. Звороти з компонентом **рука** експлікують сприйняття цього соматизму як органу сили влади, керівництва, а також механізму привласнення, підкорення тощо.

Найрепрезентативнішим типом у політичному дискурсі є ФО з соматизмом **рука**, що символізує владу, перебування при владі, оволодіння чимось, напр.: **простягати загребуці руки** – контамінований фразеологізм, у якому схрещуються дві ФО **простягати руки** – 'намагатися заволодіти чим-небудь, захопити, привласнити щось' [8: 580] та **руки загребуці** – 'хто-небудь дуже жадібний, ненаситний, прагне до наживи' [9: т. 2: 769]. Експресія трансформованого фразеологізму інтенсифікується, і в наведеному контексті він набуває додаткового відтінку – 'ненаситне прагнення до влади', пор.: «Складнощі у «торгах» виникли ще й тому, що попервах усе було поділено й домовлено в рамках «союзу чотирьох» та провладної «двійки», і ласі до посад панове вже **простягли загребуці руки до жаданих портфелів**» (УМ: 06: 02). Зі значенням 'захоплювати, забирати щось, заволодівати чим-небудь' [8: 556] вживається фразеологізм **прибрати до рук**: «Залишається лише дотиснути Кучму, щоб **прибрати до своїх рук** українські газові артерії» (УС: 10: 02); «Його неважко буде відповідним рішенням Кабміну вивести зі складу НАЕК «Енергоатом», зробити окремою юридичною особою і спокійнісінько **прибрати до рук**, тобто «тихцем» від Верховної Ради приватизувати» (УМ: 08: 02). ФО **прибрати до рук** у другому контексті набуває нової семантики – 'приватизувати нечесним шляхом'.

Як засвідчує матеріал, найбільш репрезентативними у текстах політичного дискурсу є ФО з соматизмами **око**, **вухо**, **ніс**, а також **зуби**, **рот**, **горло**, **язик** тощо.

Фраземи із компонентом **око** позначають, крім спектру зорового сприйняття, об'єктивну оцінку політичної дійсності, певної ситуації тощо.

Фразеологізм **очей у Сірка позичити** має значення 'втратити почуття сорому, власної гідності' [9: т. 2: 662]. Контекст засвідчує реалізацію цього значення, напр.: «Вона може означати тільки одне: узурпація влади в руках однієї людини і кримінальних кланів, які вона уособлює, є ідеєю фікс, альфою і

омегою дійства, автори якого, *позичивши у Сірка очі*, не соромляться називати політичною реформою» (СВ: 03: 03).

Значення 'відкривати правду' передають ФО **розкрити / відкрити народу очі, протерти очі**. У досліджуваних текстах значна частина названих ФО вживається зі значенням 'відкривати правду про когось, про щось'. Однак в аналізованих текстах ці фразеологізми часто наводять у лапках, що є показником іронічного вживання цих висловів, точніше, вираження енантіосемічного змісту, пор.: *«Найкращим засобом потопити суперника є «відкрити народу очі» на ті чи інші моменти його біографії. Добре якщо «гріхи» у кандидата дійсно є, але якщо немає – теж не біда»* (УМ: 03: 02).

У фразеологізмах із партонімом **вухо** найчастіше реалізується значення 'не виконувати наказу, прохання, волі кого-небудь; зовсім не слухати' [9: т. 1: 76]. Таке значення засвідчує фразеологізм **і вухом не вести**, пор.: *«Проте «суб'єкт законодавчої ініціативи» і вухом не веде. Гарант вирішив перекласти відповідальність на парламент»* (УМ: 09: 02).

Фразема **розвішувати вуха** реалізується у загальномовному значенні 'слухаючи повірити в почуте' [9: т. 2: 745] і надає висловлюванню іронічно-саркастичної оцінки, пор.: *«Тут вони представляються відомими й досвідченими російськими спеціалістами, заламують за свої послуги захмарні ціни, – і черговий житомирський чи лубенський скоробагачко, розвісивши вуха, наймає «видатних спеціалістів», які до того ж гарантують йому «стовідсотковий результат», вести свою передвиборчу кампанію, не сумніваючись, що перемога вже в нього в кишені»* (УМ: 03: 02). Гіперболізація змісту сполучень зумовлює фразеологічні значення міри, кількості: **по самі вуха** – '1. Дуже сильно, надзвичайно; 2. Дуже багато; 3. Повністю, зовсім' [9: т. 1: 163], наприклад: *«Хоча роботодавці залізли по самі вуха у зарплатні борги, з 1 січня 2003 р. планується черговий наступ на зарплату»* (УМ: 07: 02).

Активно побутують у досліджуваних текстах фразеологізми зі значенням 'обманювати, говорити неправду'. Цей тип ФО найчастіше репрезентує стійкий вислів **начіпляти (вішати) локшину на вуха** та його видозмінені варіанти: **вішати на вуха, локшина на вухах** та ін. Наприклад: *«Ми програємо і цього разу, якщо політичні красномовці знову зуміють начіпляти довірливим локишину на вуха у вигляді традиційних обіцянок повернути втрачені заощадження»* (УК: 01: 02); *«Це було б смішно, якби не стало так сумно. Нашому електорату стільки макаронів навішали на вуха, що він уже навіть не знає – що чути, а що слухати»* (ПрВ: 11: 04); *«Таки штучна голлівудська посмішка та макарони на вуха лохам свою справу роблять. Ключуть люди...»* (СП: 09: 04); *«Митьки переконані, що за п'ять*

хвилин двадцять, щовечора, ви покійно розкриєте роти для чергової ложки зі смолою і підставите власні вуха для глевкої локишини» (СП: 07: 04); *«...Ми впродовж десяти років активно тупцюємо на місці, дивуючи весь світ своєю терплячістю, витримкою і довірою до програм, які нам вішають на вуха замість макаронів»* (СП: 10: 04).

Як засвідчує аналізований матеріал, фразеологізми із соматизмом **язик** здебільшого позначають мовленнєву діяльність, що є однією із найважливіших ознак концепту **людина**. Когнітивне моделювання цієї ознаки «передбачає встановлення якісних, кількісних характеристик мовних дій, їхніх інтеракціональних типів, модальних та аксіологічних показників, різновидів об'єктного спрямування дії тощо, а також мовної репрезентації цієї концептосфери» [6: 125].

Фразеологізми на позначення мовної діяльності – це «комунікативні одиниці етносу, здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації» [5: 4–5]. У зв'язку з тим, що в полемічних статтях ставиться мета не лише донести до аудиторії інформацію, але й здійснити на адресата емоційний, психологічний, ідеологічний вплив і власне переконати читача, тут актуалізуються ФО із партонімом **язик**.

Характерними для дискусій є пейоративні фразеологізми на позначення особи, яка любить багато говорити зайвого, непотрібного або не вміє стримуватися від таких розмов. Наприклад, фразеологізм **намолати половини язиком** загальномовний словник не фіксує, але значення його відоме – 'наговорити багато зайвого, безглуздового', пор.: *«Якої б половини не намолати язики свідків обвинувачення, та поки їхні слова пестили суддю за шерстю, кожне з них бралось до уваги»* (УМ: 03: 03). Зі значенням 'лаяти, ганьбити когось' [9: т. 2: 757] вживається ФО **розпустити язика**, пор.: *«Ситуація змінилася після того, як Медведчука «пішли». Його відставка стимулювала політичну активність лідера об'єднаних соціал-демократів, розв'язала руки й розпустила язик»* (УС: 01: 02). ФО **ляпати язиком** має значення 'говорити що-небудь нерозумне, недоречне' [9: т. 1: 457], пор.: *«Що таке «не те сказав» і «не те зрозуміли» зі слів Кучми, кореспонденти «УМ» також відчули свого часу на своїй шкурі. Було... але ж у даному випадку не в цяцьки граються і язиком на зустрічах із регіональною пресою ляпають»* (УМ: 09: 02). Фразеологізм **язик свербить** у контексті реалізується в загальномовному значенні 'хто-небудь має сильне бажання розповісти щось або поговорити про щось' [9: т. 2: 977], напр.: *«А оскільки всі вони люди живі і сіра речовина в*

них ще не висохла, у багатьох **свербіє** **язик** запитати Леоніда Даниловича, чи не себе він відносить до екскурсантів у першу чергу» (СВ: 02: 03).

Мовною універсалією є негативна оцінна семантика фразеологізму з соматичним компонентом **язик**, що вживається у значенні 'багато несуттєвих розмов'.

Фразеологізми із партонімом **зуби** теж здебільшого позначають мовленнєву діяльність людини. Значення 'ставати постійним об'єктом розмов, думок і т. ін.' [9: т. 1: 302] репрезентує ФО **нав'язнути на зубах**, пор.: «Аналітичні статті про наступне використання на виборах адміністративного ресурсу, всеохопного і нещадного вже **нав'язли на зубах**» (УМ: 2: 01). Звороти із партонімом **зуби** є позначенням різної міри кількості, інтенсивності тощо. Наприклад, зі значенням 'дуже добре' [9: т. 1: 348] уживається фразеологізм **до зубів** (озброїтися), пор.: «Тоді стає ясно, що «менти» озброїлися **до зубів** і можуть дати відкоша натовпу не гірше, а то й краще за нашу знекровлену армію, якій, на щастя, заборонено втручатися у внутрішні сутічки» (УМ: 09: 02). Соматизм **зуби** також є квазісимволом прагнення до якоїсь мети, сили: **по зубам**, **видирати зубами**, **зуби проріжуться**, **ламати зуби**, а також символізує досвід, уміння: **з'їсти зуби**. Наприклад, значення 'мати великий досвід у чомусь, ґрунтовно вивчити щонебудь' [9: т. 1: 336] реалізується в контексті: «Але один **з'їв зуби на газі**, інший – на вельми специфічному злаці. Невже й вони туди ж?» (УМ: 04: 99).

Значення 'ставати на перешкоді кому-, чому-небудь' [9: т. 2: 860] репрезентують фразеологізми **стояти кісткою поперек горла**, **як кістка в горлі**, **кістка в горлі** у таких контекстах, пор.: «Саме уряд, очолюваний Віктором Ющенком, **стоїть кісткою поперек горла** бажаним зробити «своєю» всю країну» (УМ: 05: 00); «А кланам, які звикли працювати на кримінальних пасовищах і на підсосі до бюджету, опозиція – **як кістка в горлі**, як копаймень на їхніх гірських скаковищах» (СВ: 03: 03).

Стійкий вислів **перегризти горло (горлянку)** у загальномовному словнику має значення 'настирливо, не гребуючи ніякими засобами, домагатися свого' [9: т. 2: 616]. У цьому значенні він реалізується й у полемічному дискурсі, пор. контекст: «Режим Кучми йде на останній бій за своє право тримати Україну в ярмі – і, будьте певні, **горло всім перегризе**, аби утвердити себе в цій ролі» (СВ: 03: 03).

Партонім **губи** представлений у досліджуваних текстах незначною кількістю фразем, значення яких зумовлене мімічними стереотипами психоемоційних станів презирства, образи, заздрощів тощо: **кривити губи (рот, уста)**, **кусати (закусивши) губи**. Наприклад, зі значенням 'виявляти почуття досади, образи, заздрощів і т. ін.' [9: т. 1: 407] реалізується

фразеологізм **закусивши губу**, пор.: *«Стане, приміром, Віктор Ющенко Президентом – вони, вочевидь, і його, закусивши губу, підтримуватимуть. Який їм сенс – із такими грошима й підприємствами – бути п'ять років в опозиції?»* (УМ: 12: 01).

Широкий спектр значень у мові політичних дискусій має соматизм **нога**, а також розрощення рогового шару шкіри (перев. на руках і ногах) у місцях, що зазнають тривалого тиснення або тертя – **мозоля (мозоль)**.

Перебування при владі завжди символізувало багатство, заможність, достаток. Значення жити 'розкішно, багато, без будь-яких обмежень' [9: т. 2: 556] передає фразеологізм **на широку ногу**, пор. контекст: *«Про зміни, які, гірше від тісної краватки, перекриватимуть кисень звичним до життя на широку ногу посадовцям, трохи згодом. Спершу варто згадати добрим словом ту постанову півторарічної давності, до якої, власне, ці зміни і вносяться»* (УМ: 09: 02).

Усталений вислів **наступати на мозолю (на мозоль)** має значення 'торкатися того, що кого-небудь найбільш вражає, хвилює, турбує' [9: т. 2: 536]. Проте тексти політичних дискусій засвідчують реалізацію цієї фраземи у значенні 'засоби впливу на діяльність людей' пор.: *«Припустимо, зараз Генеральна прокуратура рішуче вріже, скажімо, по Потєбенькові чи інших відповідальних особах, можливо, натисне на «мозолі» Кравченку, щоб показати, як «об'єктивно» вона розглядає це питання»* (УМ: 09: 02).

Опозиція «духовне – тілесне» характерна для національної мовної картини світу. Духовне завжди пов'язане з серцем, душею, а тілесне – із тілом, плоттю, кістками, шкірою та їх частинами (ребрами, животом, жилами тощо). Духовне та тілесне «формують нерозривну єдність, разом складають одну людину» [2: 530].

Широкий спектр функціональних властивостей має соматизм **серце**: «Вся складність дослідження символів, образів, міфологем серця полягає в тому, що воно не лише вмістилище емоцій, серце – це центр життя взагалі: фізичного, психічного, духовного і душевного» [3: 138].

Досліджуваний матеріал показує, що найчастіше фразеологізми із компонентом **серце** вживаються для вираження психоемоційних станів людини: щирості, відвертості, лицемірства, зворушення, хвилювання, жалощів тощо. Наприклад, зі значенням 'щиро, відверто' [9: т. 2: 666] зафіксовано усталений вислів **покласти руку на серце**, пор.: *«Коли вже покласти руку на серце, то доведеться визнати, що парламент ухвалив Конституцію за одну ніч, не вболіваючи за бідний, згорьований народ, а за страх втримати передчасно депутатські мандати»* (МУ: 05: 98). Фразеологізм **хапати за серце** у загальномовному словнику має два значення:

‘1. Надзвичайно зворушувати, розчулювати, хвилювати кого-небудь; 2. Дуже впливати, діяти на кого-небудь; дурманити, п’янити’ [9: т. 1: 57]. Для мови політичних дискусій більш уживаним є перше значення, пор.: *«Те, що в парламенті занадто багато брудної політики, звичайно, вражає. Особливо тоді, коли на слово повірили, а потім виявляється, що там є такі глибинні мотиви, які дійсно хапають за серце»* (Д: 11: 00). Репрезентовано у полемічному дискурсі вислів, який не фіксується фразеологічним словником, але значення його загальновідоме – **пригорнути до серця**, тобто ‘пожаліти когось’. Однак у контексті ФО наводиться в лапках, що вказує на виявлення емоційно-оцінної енагіосемії, пор.: *«Або хто тепліше «пригорне до серця» знедолених старих, які асоціюють свій колишній цілком прийнятний прожитковий мінімум із комуністичним режимом, ніж самі комуністи?»* (УМ: 12: 01).

Значення ‘бути нещирим, лицемірити’ [9: т. 1: 396] репрезентує фразеологізм **кривити душею** у такому контексті: *«Кривити душею не вмію, тому мені нелегко буде у все це інтегруватися. Переконалий, що іноді правду говорити дуже вигідно, але й коли невигідно, її теж треба говорити»* (Д: 11: 00).

Фразеологізми із соматизмом **шкіра (шкура)** позначають фізіологічний стан холоду, ознобу й як вторинне – почуття страху, хвилювання тощо. Стійкий вислів **мороз пробирає поза шкірою** вживається зі значенням – ‘комусь стає неприємно, страшно, моторошно і т. ін.’ [9: т. 1: 508], пор. контекст: *«Ще й досі у фахівців «Енергоатому» мороз пробирає поза шкірою, коли вони згадують ті «здобутки», з якими НАЕК вступив у 2000 рік»* (УМ: 08: 02). Значення ‘запопадливо вислужуватися перед ким-небудь, догоджати комусь’ [9: т. 1: 436] репрезентує фразеологізм **пнутися (лізти, рватися) зі шкіри**, наприклад: *«Численні Лапікури та Романови зі шкіри пнулися, щоб довести свою вірність найголовнішому телеглядачеві країни, але їхні методи через свою примітивність нічого, крім співчутливої посмішки, викликати не могли»* (УМ: 07: 02). Пейоративне значення ‘старатися робити щось тільки для себе, піклуватися про свої інтереси’ [9: т. 1: 224] передає трансформована (прийом поширення компонентного складу) фразема **дбати про власну (таку коштовну) шкуру**, пор.: *«Нам потрібна нова керівна еліта, яка не хоче будувати державу «тишком-нишком», дбаючи насамперед про власну таку коштовну шкуру»* (ШП: 10: 01).

Нейтральний фразеологізм **відчутти на своїй шкурі**, тобто ‘сам, особисто, на практиці’ [9: т. 2: 965], у полемічному дискурсі набуває іронічного

забарвлення, пор.: *«Що таке «не те сказав» і «не те зрозуміли» зі слів Кучми, кореспонденти «УМ» також відчули свого часу на своїй шкурі»* (УМ: 09: 02).

Мовна діяльність людини представлена фразеологізмами з соматичним компонентом **кістки** у таких контекстах, наприклад: *«Ющенківському призову» вже **перемили всі можливі кістки...**»* (УМ: 01: 00), де **перемивати кісточки** – ‘займатися пересудами, обмовляти кого-небудь’ [9: т. 2: 619].

Зі значенням ‘дуже детально, до дрібниць обговорювати кого-, що-небудь, займаючись пересудами // дуже лаяти, ганьбити кого-небудь’ [9: т. 1: 612] уживається фразеологізм **розбирати по кісточках**, наприклад: *«Отож конкурентам буде кого **розбирати по кісточках**. Власне, «розбирання» вже почалося»* (УМ: 09: 99). Контекст засвідчує розгортання зазначеного вище вислову у лексему-натяк **розбирання**, що набуває нового, фразеологічно зумовленого значення – ‘обмовляти, неславити, ганьбити кого-небудь’. Потрібно сказати, що у політичному дискурсі «спостерігається тенденція до стягування фразеологізму в одне слово, до гармонії форми і змісту, до вираження цілісного значення єдиною цілісною структурою» [1: 137].

Соматизм **печінка** пов’язується, насамперед, із набриданням, негативним впливом тощо. Усталений вислів **сидіти в печінках** у загальномовному словнику має значення ‘набридати, надокучати кому-небудь’ [9: т. 2: 802], пор.: *«Якби всю цю передчасну енергію скерувати на відвернення злочинів проти опозиційних журналістів та політиків, то, можливо, легше дихалося б у цій країні, де сторонні очі і вуха дозволом на «проникнення» **сидять** хіба що не в **печінках**»* (УМ: 03: 03). Зі значенням ‘завдавати прикромів, дуже дошкуляти’ [9: т. 1: 253] вживається варіант загальномовного фразеологізму **дістати (добиратися) до самих печінок**, наприклад: *«Оця кучмівщина **дістала нас до самих печінок**, пограбувала страшніше, ніж гітлерівська орда»* (СВ: 05: 03).

Стереотипними для етносвідомості є аналогії **кишок, жил** з силою, енергійністю, неспроможністю зупинитися ні перед чим заради поставленої мети. Наприклад, фразеологізм **кишка тонка** у загальномовному словнику має такі тлумачення: ‘1. хто-небудь легкодухий, нестійкий, нерішучий, боягузливий; 2. у кого-небудь не вистачає сил, здібностей для чогось’ [9: т. 1: 374]. Контекст засвідчує вживання фразеологізму в другому значенні, пор.: *«Надто **тонкі** у них **кишки**, і це відомо давно, та й ніхто з них і копійки не кине на заявлені ними ж шляхетні цілі. Легше розпорядитися чужими долями і державним бюджетом, у якому справді грошей сухо і куцо, але – не для них, а для народу»* (СВ: 03: 03).

ФО **на всі жили**, на нашу думку, є контамінацією усталених висловів **на всі заставки**, тобто ‘скільки є сили (дуже голосно, гучно, швидко і т. ін)’ [9:

т. 1: 317] та з усіх жил, тобто 'з максимальним напруженням, не зупиняючись ні перед чим' [9: т. 1: 293]. У результаті трансформації видозмінений фразеологізм **на всі жили** набуває нового пейоративного значення – 'йти до мети, не зупиняючись ні перед чим', пор.: *«Вовча хіть змушує режим на всі жили брати останній свій бастион оборони»* (СВ: 01: 03).

Таким чином, обстежений матеріал дає змогу змодельовати публіцистичну полемічну модель взаємовідношення влади як суб'єкта дії і об'єкта, на який поширюється ця дія. Фразеологічна репрезентація поняття «влада» пов'язана із вербальною агресією, спрямованою на дискредитацію політичного опонента.

Уживання ФО із соматичним компонентом у текстах політичного дискурсу пов'язане з додатковою конотацією: іронічно-саркастичним, зниженим зображенням політичних опонентів, дошкульною критикою дій політиків. Ці додаткові семантичні конотації розширюють загальномовне значення ФО, а деякі тексти мотивують їх використання в антонімічному значенні (явище енантіосемії). З метою підсилення негативної оцінки автори вдаються до семантико-синтаксичної контамінації фразеологізмів.

Література

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997. – 574 с.
3. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: Учебное пособие. – М.: «Наследие», 1997. – 206 с.
4. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы в двух томах. Т. 1. – М., 1989. – 398 с.
5. Рыжков В.А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности // Языковое сознание: Стереотипы и творчество. – М., 1988. – С. 4–6.
6. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
7. Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов. «Семантические фантазии» или «катехизис семантики»? – Симферополь: Таврия, 1993. – 231 с.
8. Словник фразеологізмів української мови. – К., 2003. – 1098 с.
9. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 1–2. – 980 с.

Джерела

Д	газета «День».
МУ	газета «Молодь України».
ПрВ	газета «Президентський вісник».
СВ	газета «Сільські вісті».
СП	газета «Слово Просвіти».

УК	газета «Урядовий кур'єр».
УМ	газета «Україна молода».
УС	газета «Українське слово».
ШП	газета «Шлях перемоги».

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В ЗАГАЛЬНОМОВНОМУ ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ

© Людмила Боярова, 2008

к. філол. н., Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна (Харків)
УДК 811.161.2'374:001.4

У статті розглянуто на матеріалі Великого тлумачного словника сучасної української мови (головний редактор – В. Т. Бусел) проблему добору термінологічної лексики до реєстру повної загальномовної лексикографічної праці тлумачного типу. Для розв'язання цієї проблеми запропоновано використовувати критерій когнітивно-комунікативної значущості терміна, критерій нормативності терміна та критерій сучасності терміна. Поєднання цих критеріїв може бути підґрунтям для включення мовних одиниць спеціальної комунікації до реєстру загальномовного тлумачного словника.

Лексикографи традиційно подають термінологічну лексику в загальномовних тлумачних словниках. Це обґрунтовано, оскільки термінологія – одна з підсистем лексики української літературної мови. Лексикографічне опрацювання цього шару лексики потребує не лише розв'язання важливих практичних питань, але й певного теоретичного осмислення. В українському мовознавстві кодифікування фахових мовних одиниць у загальномовних тлумачних словниках найґрунтовніше проаналізовано на матеріалі Словника української мови в 11-ти томах (СУМ) [2; 3; 13; 15 та ін.]. Комплексне дослідження галузевої лексики, зафіксованої в зазначеному словнику, здійснено в дисертаційній роботі В. Балог [1]. Авторка зосередила увагу на семантичній і стильовій характеристиках термінологічних одиниць у СУМ, а також систематизувала недоліки лексикографічної інтерпретації галузевої лексики, виявлені в цій словникарській праці. В. Балог подала пропозиції щодо функціонально-стильової характеристики спеціального слова у загальномовному тлумачному словнику, урахування яких під час укладання нових словникарських праць

такого типу дозволить удосконалити лексикографічне опрацювання термінологічної лексики.

Останнім часом в Україні вийшло з друку досить багато універсальних одномовних лексикографічних праць, із яких найбільшою за обсягом є Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТССУМ)¹. Словники, що розкривають план змісту слів, за функціями і призначенням посідають чільне місце в типології лексикографічних праць, оскільки «вершиною словникарства є тлумачні словники, особливо великі, які достатньо повно подають і пояснюють лексику даної мови <...>» [14: 611].

Завдання нашої статті – розглянути на матеріалі ВТССУМ проблему добору термінологічної лексики до реєстру сучасного загальномовного словника тлумачного типу.

У словникарській праці, укладеній для широкого загалу, неможливо зафіксувати всю термінологічну лексику, яка безперервно поповнюється з розвитком суспільства та поступом науки й техніки. Отже, перед лексикографами постає проблема: які саме фахові мовні одиниці слід подавати в загальномовному словнику, зокрема тлумачному. Автори аналізованого словника в «Передмові» до всіх видань задекларували ті ж принципи подання термінологічної лексики, що й укладачі СУМ: «До реєстру Словника внесено: <...> 2. Терміни і номенклатурні слова, що широко вживаються у писемній та усній мові, у популярних виданнях, пресі, увійшли до підручників з відповідних дисциплін загальноосвітньої середньої школи, вузів тощо <...>» [ВТССУМ I: IV; ВТССУМ II: IV; ВТССУМ III: IV]. Порівняймо: «До реєстру Словника внесено: <...> 2. Терміни і номенклатурні слова, що широко вживаються у писемній та усній мові, трапляються в популярних виданнях, у загальній (не фаховій) пресі, увійшли в підручники з відповідних дисциплін загальноосвітньої середньої школи і т. ін. <...>» [СУМ: VII]. Зауважмо, що в «Словнику української мови» до кодифікованих термінів подано приклади їхнього вживання в науково-популярних та художніх текстах і в мові преси, що ілюструє поширеність цих одиниць серед мовців. Укладачі СУМ заклали підґрунтя для розв'язання проблеми добору термінів до реєстру повного загальномовного тлумачного словника. Проте, на наше переконання, настанова подавати тільки широковживані спеціальні мовні одиниці не може бути на сьогодні визначальною для кодифікування

¹ Перше видання Великого тлумачного словника сучасної української мови (2001 р.) містить близько 170 000 слів і словосполучень, видання 2005 р. і 2007 р. – близько 250 000 слів і словосполучень.

термінологічної лексики в загальномовному словнику, тому що, з одного боку, на початок XXI ст. у національній термінології з'явилася велика кількість нових термінологічних назв, що мають бути відомими освіченій людині, але які ще не поширені в популярній та художній літературі, пресі тощо; з другого, – до цього часу у сфері функціонування фахової мови часто вживають кальки й запозичення з російської мови (велика кількість таких мовних одиниць зафіксована в СУМ), що дублюють питомі терміни і які з погляду сучасної теорії термінотворення не треба кодифікувати в українській лексикографії. Крім того, аналіз реєстру багатьох новітніх словникарських праць тлумачного типу засвідчив, що терміни добираються й фіксуються за критерієм їхньої поширеності в багатьох випадках суб'єктивно й непослідовно: термінологічні мовні одиниці, які одні лексикографи вважають часто вживаними й такими, що їх треба подати в словнику, інші розглядають як вузькоспеціальні. Щодо ВТССУМ відзначмо: у першому виданні автори орієнтувалися на реєстр одинадцятитомного Словника української мови. Переважну кількість спеціальних слів, зареєстрованих у ньому, дійсно часто вживали в мовному колективі на час укладання цієї лексикографічної праці, проте на початок XXI ст. національний термінофонд суттєво збільшився, тому укладачі ВТССУМ кодифікували також деякі нові терміни; у наступних виданнях до реєстру додано близько 80 000 мовних одиниць, серед яких переважають терміни. На наше переконання, більша частина доданого термінологічного матеріалу не поширена серед носіїв української мови і є вузькоспеціальною. Наприклад: *антикліналь*, *аргініносукцинат*, *біомфаларія*, *брахіхейлія*, *вестигій*, *вінбластин*, *гальванокаутер*, *густ*, *давенеоз*, *дуант*, *емперіполез*, *ескроу*, *зіверт*, *зонулоліз*, *інфлюента*, *іхтіостега*, *йоддемеркування*, *йодтирозини*, *камптозої*, *каудоліз*, *лімберс*, *локомоція*, *міомаляція*, *монгейміт*, *нойон*, *нуклеотидилтрансфераза*, *оксивольфрамат*, *оніхомадезис*, *пермендюр*, *пісава*, *ризофори*, *рутенат*, *сесквітелурид*, *стратіоти*, *тетродотоксин*, *тиндалізація*, *урацил*, *уропорфірин*, *фералітизація*, *фертоїнг*, *холангіола*, *хондріокінез*, *циклосексанон*, *цистицерк*, *чапараль*, *чомпі*, *шизонт*, *шоти* та багато інших. «Поширеність» наведених спеціальних слів поза фаховим спілкуванням користувач має сприйняти на віру, оскільки у проєкті ВТССУМ не передбачено ілюструвати фактичним матеріалом із різних джерел функціонування реєстрових слів у мові, зокрема термінів, що підтверджувало б їхню загальноприйнятність. Новий мовний матеріал у виданнях 2005 і 2007 років дає змогу зробити висновок, що задекларований словникарями принцип добирання термінологічних одиниць не витримано. Укладачі запропонували, власне, інший тип лексикографічної праці, ніж перше видання, – це тлумачний словник, однак не тільки

загальномовний, але й багатогалузевий термінологічний. Можна дискутувати, наскільки є вдалим таке поєднання в одній праці різних типів одномовного словника, проте очевидно, що укладачам ВТССУМ слід було, по-перше, у «Передмові» до видань 2005 і 2007 рр. подати відповідно до кодифікованого матеріалу інші принципи добирання спеціальної лексики до реєстру, ніж поширеність у писемній та усній мові; по-друге, змінити текст анотації і не зазначати, що «словник є популярним, загальнодоступним виданням» та розрахований на всіх, «хто вивчає українську мову і послуговується нею у повсякденному житті».

Принцип «поширеності», на який традиційно орієнтуються лексикографи під час добирання спеціальної лексики для загального тлумачного словника, ґрунтується, власне, на частотності вживання термінів носіями мови безвідносно до їхнього фаху. У цьому випадку до термінологічних одиниць застосовують той самий принцип, який використовують для оцінення поширеності слів, що належать до інших шарів лексичного складу загальнонародної мови (наприклад, історизмів, архаїзмів, арготизмів, діалектизмів тощо) і які фіксують у словниках за умови їхнього частого використання. Однак слід ураховувати специфіку термінів, що складають особливий шар української мови і є носіями різної інформації, важливої в житті мовців, тому визначення місця термінологічної лексики в словнику аналізованого типу має ґрунтуватися не тільки на частотності вживання мовних одиниць у сфері функціонування, але й на інших засадах. Ми вважаємо, що проблему добору спеціальної лексики до реєстру сучасної загальномовної тлумачної лексикографічної праці можна розв'язувати на підставі кількох критеріїв, тобто багатоаспектно:

1. Критерій когнітивно-комунікативної значущості терміна. У мовознавчій літературі прийнято розрізнявати загальнонаукові терміни (номінують ґносеологічно універсальні категорії і поняття, уживані в усіх галузях наукового знання), міжнаукові, або міжсистемні (називають базові поняття, спільні для всього комплексу наук або для більшості наук, що входять до цього комплексу) та галузеві (функціонують в окремих галузях знання і діяльності людини). Наприклад, до першої групи належать мовні одиниці *аналіз, дослідження, експеримент, елемент, метод, механізм, модель, парадигма, параметр, процес, синтез, система, структура, теорія, функція* тощо; до другої – *життя, клітина, мікроорганізм, мутант, організм, особина, стаття* тощо (загальнобіологічні термінологічні назви); до третьої – *алофон, відмінок, грамема, дифтонг, консонант, лабіалізація, трифтонг* тощо (лінгвістичні терміни). Загальнонаукова та міжнаукова термінологія відома мовцям і, як

правило, засвідчена в словниках аналізованого типу (більшою або меншою мірою залежно від їхнього обсягу). Проблема добору спеціальної лексики до реєстру загального тлумачного словника – це, власне, проблема кодифікування галузевої термінології, яку мають розв'язувати лексикографи і яка є досить складною. Як ми вже зазначили, словникарі традиційно зорієнтовані на те, що в такій лексикографічній праці має бути зареєстрована поширена в мовному колективі термінологічна лексика. У теорії лексикографії усталилася думка С. Ожегова, що визначальним чинником для подання терміна в загальномовному словнику є саме його суспільна роль, при цьому, на думку вченого, «<...> не спостерігається збігу за значущістю кола термінів основних і часткових понять науки й техніки та кола термінів загального, загальнонародного вживання, які тільки й можуть мати місце в загальних словниках мови як засіб спілкування поза даною науковою або технічною сферою» [7: 100].

Л. Паламарчук неодноразово підкреслював, що подання того чи іншого терміна в загальномовному словнику пов'язано насамперед із його загальноприйнятністю й поширеністю в лексичній системі мови та роллю в суспільному житті, на що й були зорієнтовані укладачі СУМ [8: 11; 9: 253; 10: 171–172]. Водночас учений зазначив: «<...> цілком правильно розв'язують питання про включення конкретних виробничо-технічних і наукових термінів до реєстру загальномовного словника ті дослідники, які виражають їхню значущість і у вузькій (спеціальній) сфері функціонування, і в плані комунікативності, тобто враховують уживаність і потребу цих термінів у літературній мові» [9: 253]. Вважаємо цю думку слушною для сучасної лексикографії, оскільки новітні тлумачні словники, призначені для широкого загалу читачів, мають містити не тільки загальновідомі терміни, але й ту частину кожної галузевої термінології, що номінує важливі поняття і яку мусить знати освічена людина в ХХІ столітті. До того ж в умовах постійного змінення інформаційного простору, зростання загального наукового рівня суспільства та «термінологізації» мови виразною є тенденція до вживання поза фаховим спілкуванням саме тих термінологічних одиниць, які є значущими у відповідних галузях науки і техніки. Викладене вище дає змогу порушити питання про те, що на сьогодні треба відмовитися від принципу «поширеності терміна» як визначального під час добирання спеціальних одиниць до словника аналізованого типу, а слід орієнтуватися на когнітивно-комунікативну значущість термінологічної назви. Ми виходимо з того, що словникарська праця моделює мовну свідомість мовців й усуває розбіжності між індивідуальним знанням людини та знанням усього мовного колективу. Великий тлумачний загальномовний словник має подавати такий мінімум

фахової інформації з різних галузей діяльності людини, яким мусять оволодіти неспеціалісти і який підвищує загальнонауковий і культурний рівень сучасної людини. Отже, сфері фіксування мовних одиниць надається в цьому випадку особливого значення. Виокремлення значущих термінів для реєстру в загальномовному тлумачному словнику передбачає спільну роботу лексикографів та спеціалістів із різних галузей знання і діяльності людини. Зауважмо, що в 20-х рр. XX століття в Інституті Української Наукової Мови таку співпрацю вважали однією з передумов створення якісної лексикографічної праці.

2. Критерій нормативності терміна. У теорії лексикографії виділено два основні способи добирання мовного матеріалу й подання його в тлумачних словниках, які не слід розглядати як такі, що взаємовиключають один одного: дескриптивний, або описовий (дихотомія «лексикограф – лінгвістичний матеріал»), та прескриптивний, або нормативний (дихотомія «лексикограф – користувач словника»). І хоча суто дескриптивних лексикографічних праць немає, оскільки нормативність більшою або меншою мірою властива кожному словнику, у національних лексикографіях може надаватися перевага одному з цих двох способів лексикографічного опрацювання мовних одиниць. Наприклад, у сучасному англійському словникарстві домінує дескриптивний підхід (найкращим дескриптивним словником англійської мови є Oxford English Dictionary), а в російському – прескриптивний, тобто лексикографи зорієнтовані на кодифікування саме літературної норми творення і вживання мовних одиниць, зокрема термінів. В українській загальномовній лексикографії усталюється дескриптивно-прескриптивний спосіб добирання мовного матеріалу та його опрацювання. «У тлумачному словнику найповніше реалізуються дві основні функції лексикографії – опис і нормалізація словникового складу мови за допомогою компактною і зручною для користування науковою моделі (довідково-реєстраційна функція) з одночасним стилістичним та ортологічним його впорядкуванням, що сприяє піднесенню мовної культури народу (довідково-кодифікаційна функція)» [14: 688]. Нормативність може виявлятися у словнику експліцитно, наприклад, орфографія є найбільш відкритим нормативним аспектом під час формування реєстру лексикографічної праці, а може мати імпліцитний характер, коли, наприклад, одну мовну одиницю на позначення певного поняття вміщують до словника, а іншу не пропонують користувачеві. Прескриптивний підхід до формування реєстру тлумачної лексикографічної праці набуває особливого значення під час словникової кодифікації термінології, що перебуває на етапі становлення, наприклад, української комп'ютерної термінології, оскільки у

сфері її функціонування вживається досить багато жаргонізмів та розмовних слів, які не є термінами.

Уведення термінів до реєстру загальномовного тлумачного словника передбачає розроблення певних базових параметрів, за якими має визначатися нормативність / ненормативність цих мовних одиниць. І на сьогодні не можна комплексно та у взаємозв'язку застосувати основні критерії норми загальнолітературної мови (системність, зразковість, поширеність [11: 173]) до мовних одиниць спеціальної комунікації, оскільки в Україні багато десятиліть із позамовних причин надавали перевагу російській мові у всіх сферах суспільного життя, що призвело до появи й узвичаєння в науковому та професійному обігу українців великої кількості кальок і запозичень, які не відповідають системі української мови й дублюють питомі терміни. Н. Непийвода зазначила, що в науковій сфері «<...> один з основних критеріїв норми <...> – її поширеність серед мовців – почав суперечити іншому критерію (який теж належить до основних) – системності норми (відповідності норми системі мови). При цьому основний критерій – зразковість – не міг повністю себе виявити, оскільки фахівці спілкувалися переважно російською мовою <...>» [6: 241]. Усе це зумовило те, що в 90-х рр. XX ст. в Україні почалася робота з унормування, спрямована на відновлення і встановлення української ідентичності терміна, а основним критерієм нормативності в національній термінології науковці визнали відповідність термінів українській мовній системі. Так, запропоновано усунути з терміносистем мовні одиниці з непродуктивними в українській мові суфіксами *-вод*, *-тель*, *-щик*. Застосовуючи системний критерій, вдалося позбутися в сучасних терміносистемах багатьох непродуктивних словотворчих моделей та запровадити до активного вжитку напівзабуті питомі терміни. У словниках останніх років зафіксовано вже багато змін у теоретичному осмисленні норм українського термінотворення та терміновживання. Аналіз лексикографічних праць кінця XX ст. – початку XXI ст. засвідчив, що в них значно зменшилася кількість синонімів та варіантних термінологічних одиниць за рахунок усунення російських кальок і надання переваги автохтонним українським термінам [5; 12]. Отже, відбулося оновлення сфери фіксування української термінології, що стало підґрунтям для змін у сфері функціонування термінів. Проте лексикографічна практика в Україні не відповідає повною мірою рівневі теорії термінотворення, оскільки словникарі продовжують пропонувати старі імперативні (обов'язкові) й диспозитивні (варіативні) норми, що спричинює використання їх у сфері функціонування. Так, у виданнях ВТССУМ усупереч змінам у теоретичному осмисленні нормативності в термінології необґрунтовано зафіксовано як

диспозитивну норму деякі варіантні форми термінів (*банкрутство, банкротство; буряківник, буряковод; доменник, доменщик; кривина, кривизна; опуклість, випуклість* тощо) та терміни-синоніми (*бетонозмішувач, бетономішалка; виторг, виручка; доручення, довіреність; заручник, заложник; ковзаняр, конькобіжець; напад* (загострення хвороби), *приступ* тощо). Отже, у цій лексикографічній праці на позначення того самого поняття користувачеві запропоновано не лише питомі терміни, але й мовні одиниці, що з'явилися в українських терміносистемах під впливом російської мови і які науковці не рекомендують кодифікувати. Деякі слова у ВТССУМ безпідставно кодифіковано як імперативну норму (*байдарочник, гаситель, довіритель* тощо). На наше переконання, укладачі сучасної лексикографічної праці будь-якого типу повинні орієнтуватися на нову нормативну базу словникової кодифікації, розроблену українськими науковцями у 90-их рр. XX століття – на початку XXI століття. Словники мають оновлюватися після змін у самій мові та в оціненні її засобів у мовному колективі.

3. Критерій сучасності терміна. Застосування цього критерію передбачає розв'язання таких двох питань: чи потрібно наводити застарілі термінологічні одиниці та які нові терміни слід подавати в загальномовному тлумачному словнику. Лексикографи можуть по-різному визначати співвідношення синхронії та діахронії в такій словникарській праці: поєднувати ці два аспекти, тобто фіксувати всі слова того чи іншого періоду мови (або впродовж усього періоду її історичного розвитку); розмежовувати їх і подавати тільки одиниці «живої» мови; частково сполучати синхронію і діахронію, наводячи в одній словниковій статті сучасні й застарілі значення слова або включаючи до реєстру лексеми, що не вживаються мовцями на час укладання лексикографічної праці. Так, укладачі ВТССУМ кодифікують не лише актуальні терміни, але й застарілі термінологічні назви, наприклад: *фанерогами* – «заст. Насінні рослини з видимими органами статевого розмноження»; *фероціанід* – «Застаріла назва гексаціанофериту – жовтої кров'яної солі». Щодо термінології висловимо думку, що за критерієм сучасності спеціальну лексику слід фіксувати в словниках аналізованого типу саме в синхронії, тобто укладачам не варто подавати застарілі термінологічні значення чи терміни, які вийшли з ужитку. Зауважмо, що останнім часом найбільше оновлюється комп'ютерна термінологія, оскільки саме в цій галузі технічні засоби та програмне забезпечення швидко змінюються, отже, це має бути враховано й у загальних лексикографічних працях. Натомість галуzeвий словник може подавати термінологічну систему в діахронії, що, з одного боку, дає змогу простежити

за розвитком понять у певній галузі знання і діяльності людини, а з другого, – дає можливість фахівцям працювати зі спеціальними текстами, у яких відбито попередні етапи розвитку наукової думки.

За критерієм сучасності в загальномовній тлумачній словникарській праці слід кодифікувати не лише актуальні терміни, що давно функціонують в українській термінології, але й деякі неологізми, тобто нові термінологічні назви, що з'являються в інформаційному просторі й мають тимчасову конотацію новизни, зафіксовану в колективній свідомості. Перед лексикографами постає проблема визначення умов кодифікування неологізмів, що весь час з'являються в українській термінології, тому що вона є системою, яка розвивається. Не кожна нова назва залишається в мові, тому лексикографи, щоб розв'язати питання словникової кодифікації новоутворень, намагаються встановити часові межі їхнього функціонування. Так, у російській лексикографії узвичаїлася думка, що підставою для введення мовної одиниці до словника нових слів є його вживання в мовленні протягом року. У лексикографічному центрі Оксфордського університету цей строк складає, як відомо, п'ять років, що дає змогу уникнути випадкових слів та okazіоналізмів. На нашу думку, часовий параметр для кодифікування нової термінологічної одиниці може бути допоміжним, але не вирішальним.

Чинники, які впливають на введення нової мовної одиниці спеціальної комунікації до загальномовного тлумачного словника, поділяємо на лінгвальні (належність до жаргонного, розмовного чи власне термінологічного шару лексики; відповідність / невідповідність сучасній термінологічній нормі; дериваційний потенціал; частота вживання) та екстралінгвальні (час функціонування у фаховій мові; належність до певних тематичних груп у національній термінології). На сьогодні зміни в житті українського суспільства найбільше відбиває термінологія політики, економіки, фінансової справи, техніки, медицини, спорту тощо. Нові назви в термінологіях таких галузей знання і діяльності людини здебільшого актуальні для сучасного користувача словником, що дає підстави порушувати питання про кодифікацію цих термінів у лексикографічній праці для широкого загалу. У науковій літературі висловлена слушна думка (В. Гак), що не можна визначити долю слова в мові наперед, але можна виявити тенденції його розвитку в мові, зокрема, на наш погляд, потенційну поширеність серед мовців. Наприклад, можна передбачити, що розвиток нової науки «валеологія» зумовить усталеність назви нової спеціальності «валеолог», і це може бути підґрунтям для подання її в загальномовному тлумачному словнику. Зауважмо, що до реєстру ВТССУМ вміщено лише назву цієї науки. Так само у виданнях аналізованого словника не

кодифіковано найменування медичних спеціальностей *ароматерапевт, іридодіагностик, іридолог, мануолог* тощо, хоча подано назви методів лікування, які використовує сучасна медицина: *ароматерапія, іридодіагностика, мануальна терапія, мануальний метод*. Є. Карпіловська висловила думку, що завершенням процесу усталення певної інновації в мові можна вважати її фіксацію нормативними словниками (загальномовними чи галузевими) [4: 3]. На наш погляд, лексикограф може почати цей процес, кодифікуючи в загальномовному словнику нову термінологічну назву, яка має важливе значення для пізнавальної діяльності людини й відповідає певним лінгвальним умовам.

Аналіз Великого тлумачного словника сучасної української мови з погляду запропонованих критеріїв добору термінів до реєстру загальної лексикографічної праці засвідчив, що термінологічні назви, подані у другому та третьому виданнях, здебільшого не є поширеними серед мовців та базовими в галузевих термінологіях, тобто не відповідають критерію когнітивно-комунікативної значущості терміна. Крім того, з одного боку, досить багато термінологічних одиниць, кодифікованих у трьох виданнях ВТССУМ, не можна вважати нормативними з погляду сучасної теорії терміноутворення, з другого, – до реєстру не включено низку нових термінологічних назв, які за лінгвальними та екстралінгвальними чинниками можуть бути запропоновані користувачеві.

Висновок. Критерій «поширеності терміна», що традиційно застосовують в українському словникарстві як визначальний для укладання реєстру загальномовних тлумачних словників, базується на первинності узусу, проте сучасним лексикографам слід ураховувати не тільки сферу функціонування термінів, але й надавати великого значення сфері їх фіксування, тобто пропонувати користувачеві взірць індивідуального словника людини у ХХІ столітті, на чому має бути наголошено в передмові. Цьому сприяють критерій когнітивно-комунікативної значущості терміна, який має розроблятися у співпраці лексикографів і фахівців із різних галузей знання й діяльності людини, та критерій сучасності терміна. Критерій нормативності терміна повинен обмежувати кодифікування невинуватених кальок і запозичень з інших мов та тих новотворів, що часом пропонуються у фаховій мові, але не відповідають системі української мови. Поєднання цих критеріїв може бути підґрунтям для добирання термінів до реєстру сучасного тлумачного загальномовного словника.

Література

1. Балог В. О. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970–1980 рр.): семантичний та стилістичний аспекти: Автореф. дис. ...

- канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003.
2. Бурячок А. А. Соціально-політична лексика і її відображення в тлумачних словниках сучасної української та російської мов // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 37–62.
 3. Винник В. О. Опрацювання лексики обмеженого вживання у Словнику української мови // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 185–202.
 4. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. – 2007. – №4. – С. 3–15.
 5. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Дис. ... канд. філол. наук за спец. 10.02.01. – Харків, 2002.
 6. Непійвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К., 1997.
 7. Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопросы языкознания. – 1952. – №2. – С. 85–103.
 8. Паламарчук Л. С. Академічний тлумачний Словник української мови // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 4–22.
 9. Паламарчук Л. С. Терминологическая лексика в общеязыковом (филологическом) словаре // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л., 1976. – С. 250–257.
 10. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К., 1978.
 11. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.
 12. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 2000.
 13. Симоненко Л. О. Синонімія в українській ботанічній номенклатурі // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 212–221.
 14. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004.
 15. Фещенко М. М. Місце ботанічної лексики у Словнику української мови // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 202–212.

Джерела

ВТССУМ I	Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2001.
ВТССУМ II	Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005.
ВТССУМ III	Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. та СД) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2007.
СУМ	Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980. – Т. 1–11.

ДІАЛЕКТНІ СЛОВНИКИ У ПОЛЬЩІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)
УДК 811.161.3'373.374

У статті стисло розглянуто стан польської діалектної лексикографії на межі XX–XXI ст. Визначено основні засади і принципи побудови словників, проаналізовано критерії їх класифікації. Виокремлено польські лексикографічні праці, особливо цінні для україністики.

Розвиток польської лексикографії сьогодні не можна собі уявити без цілої низки добротних словників, у яких подано діалектну лексику польської мови. Ці лексикографічні праці мають особливо цінне значення для більшості слов'янських мов, оскільки в діалектах часто засвідчені історичні мовні зв'язки слов'янських народів, які втратили своє місце в сучасних літературних мовах. Вони є також базою для вивчення етимологій і реконструкції праслов'янського лексичного фонду. Значне місце в цьому контексті займають польсько-українські мовні взаємини, оскільки західне українське і східне польське пограниччя об'єднані деякими спільними граматичними, лексичними та фонетичними діалектними рисами.

Усі діалектні українські словники побудовані за диференційним принципом: вони охоплюють лексику, яка не представлена у словниках літературної мови або в діалектній мові має відмінності морфемної будови, значення. Створення діалектного словника повного типу, який би подавав діалектну лексику безвідносно до літературної мови на практиці ще не зреалізовано [2: 136]. Подібну ситуацію спостерігаємо й у сучасній діалектній лексикографії польської мови. На межі XX–XXI ст. у польському мовознавстві з'явилася низка знакових діалектологічних праць. Багато словників, що вийшли друком за останні 15 років, формувалися і частково укладалися ще з середини XX століття і є результатом тривалої праці науковців, оскільки власне словникова репрезентація лексичного фонду окремих говірок чи загальнодіалектної лексики потребує тривалого опрацювання. За основними методами й принципами укладання, а також з огляду на лексичний матеріал і побудову статей ці словники можна згрупувати за певними типами залежно від критерію поділу. У польському мовознавстві перші наукові підходи до поділу лексикографічних праць за їх типами й застосуванням в 60-х роках визначив С. Урбанчик у своїй праці «Słowniki. Ich rodzaje i użyteczność» [12]. Кількість і різноплановість діалектних словників у сучасній полоністиці дає підстави згрупувати їх за певними критеріями. Один із найвідоміших наукових підходів щодо їх класифікації викладено в праці Є. Рейхана «Typologia słowników gwarowych

na tle ogólnej typologii słowników» [13: 21]. При аналізі знакових праць польської діалектної лексикографії К. Возняк послуговується формальним критерієм. Його типологія базується на засадах, що враховують географічні обшири досліджуваних діалектних систем, тематику, спосіб укладання матеріалу, методи опрацювання. Географічні засади дають змогу класифікувати лексикографічні праці як а) загальнодіалектні – дотичні до всієї польської території і стосуються всіх чи більшості польських діалектів; б) діалектні – охоплюють цілий діалект (наріччя); в) регіональні – стосуються певної частини поширення діалекту; г) локальні – охоплюють окремий регіон або стосуються одного чи кількох сіл [13: 22]. Однак межі між діалектними, регіональними й локальними типами словників досить нестійкі. Словники одного наріччя малопоширені в практиці. У польському мовознавстві до них фактично зараховують лише лексикографічні праці, що стосуються кашубського діалекту. В українській лінгвістиці переважають діалектні словники, що засвідчують групи говірок, говірки окремих сіл і немає діалектного словника, який би охоплював певне наріччя. З іншого боку, словники, покликані охопити матеріал наріччя, неминуче матимуть багато спільних рис із загальнодіалектними словниками, оскільки об'єднують лексику різних говорів. Аналізуючи сучасні діалектні словники польської мови, ми покладемося на відомі класифікації за географічним принципом і розглядаємо діалектні словники як загальнодіалектні та регіональні.

ЗАГАЛЬНОДІАЛЕКТНІ СЛОВНИКИ.

Найвиразнішим зразком лексикографічних праць цього типу є «Słownik gwar polskich» PAN, що почав виходити з 1977р., і його видання триває досі. Спочатку згаданий словник виходив за редакцією М. Карся, потім Є. Рейхана і С. Урбанчика, сьогодні – під керівництвом Й. Оконьової. Словник певною мірою є результатом і об'єднанням діалектних лексикографічних праць попередників. Однак за викладом матеріалу, послідовністю і обґрунтуванням – це новітній словник, що витримує сталий науковий підхід, виважені й однорідні критерії до підбору матеріалу, оформлення словникових статей тощо. Найбільшим попередником багатотомного лексикографічного видання слід уважати «Słownik gwar polskich» Я. Карловича, що вийшов у 1900–1911 рр. Матеріали, зареєстровані в цьому словнику, засвідчують польську діалектну лексику практично до кінця XIX століття. Початком роботи над новою потужною лексикографічною працею став опис та опрацювання друкованих і рукописних джерел, на які відповідно покладаються укладачі – колектив відділу діалектології Інституту польської мови ПАН у Кракові. У часовому просторі цей матеріал засвідчує діалектну лексику, зафіксовану протягом

століття, а сам реєстр джерел було видано на початку роботи над словником окремим томом «Słownik gwar polskich. Źródła» (1977). Обмеження фактичного матеріалу XIX–XX століттям автори передмови обґрунтовують недостатністю джерел попереднього періоду, а у випадках, коли трапляються діалектні лексичні одиниці у старопольських текстах чи словниках, їх не засвідчено як народнорозмовні і не зафіксовано географічну локалізацію [10: X]. Одним із найцінніших джерел є особисті картотеки наукових працівників, що походять із різних діалектних ареалів, де й зафіксовано лексеми. Часто ці картотеки налічують від 8 до 60 тисяч карток, зокрема, М. Бучинський записав і опрацював понад 60 тисяч карток. Загалом же в картотеці словника на початку роботи над ним зафіксовано й укладено в алфавітному порядку понад 3000000 записів для 100 000 гасел. Однією з традиційних ознак «Słownika gwar polskich» PAN є його диференційний характер. Проте до кожного окремого випадку застосовано суто індивідуальний підхід, і тому жодне слово, що, на думку укладачів, має потрапити до загальнодіалектного словника польської мови, не залишається поза увагою науковців. Така позиція дала змогу авторам фіксувати не лише виразно діалектні лексеми, а й лексичні одиниці, відомі в літературній мові, однак такі, що мають часткові чи суттєві відмінності у значеннях або відрізняються формально. До словника входить багато слів, що засвідчують матеріальну і духовну культуру польського народу. Це назви частин плуга, воза, лікарська й ботанічна термінологія, релігійні та астрономічні терміни. Не уникає «Słownik gwar polskich» PAN фіксації власних назв та похідних від них, однак тільки тих, що мають відмінне значення в говірці чи сформовані на базі місцевих термінів (*antek*, *lobuz*) або тих, що є частинами сталих фразеологічних одиниць (*elegant z Mosiny*).

У кожному томі словника витримано редакційні засади, що стосуються алфавітного порядку, словникові статті – однослівні чи двослівні. Слова, що відрізняються будовою, потрапляють в окремі гасла, лексеми, що мають певні фонетичні відмінності, але спільне значення, – відповідно до однієї словникової статті. Частину лексичних одиниць зафіксовано в підгаслах, підставою об'єднання в які є ключове слово та його значення. Наприклад, до словникової статті *droga* засвідчено понад 80 підгасел, серед яких *Bita droga*, *Czarna droga*, *Droga bez Niebo*, *Droga Mleczna*, *Droga Świętych*, *Droga traktowa*, *Skażona droga*, *Za drogą* тощо [7: 308–315]. Словник перебуває на стадії видання окремими томами. У 1999 році вийшла спеціальна двотомна лексикографічна праця «Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki «Słownika gwar polskich» за ред. Є. Рейхана. Індекс налічує біля 240000 лексичних одиниць і сьогодні займає у польській лексикографії друге місце за кількістю

охопленого лексичного матеріалу [5]. Така новітня у слов'янському словникарстві праця дає змогу до завершення роботи над багатотомним «Słownikiem gwar polskich» ознайомитися з повним реєстром словника.

До загальнодіалектних лексикографічних праць у польському мовознавстві зараховують також «Słownik stereotypów i symboli ludowych» за ред. Є. Бартмінського. Цей словник запланований як багатотомне видання, що є передусім оригінальною «спробою реконструкції традиційного образу свята і людини» [11: 9]. Він спирається на діалектні та фольклорні записи. Словник відмінний від досі відомих діалектних словників у Польщі за викладом та формою подання матеріалу. У цій лексикографічній праці використано новий тип дефініції – когнітивну дефініцію (автор терміна Є. Бартмінський). Словник має тематичну структуру, що відбиває народну картину світу і людини. У словнику, як зазначено в редакторських засадах, «подаються важливі словникові статті через їх детальні мовно-культурні «портрети»...» [11: 12]. Словникова стаття складається з двох частин, пов'язаних між собою відсиланнями. Перша – дефініції у формі речень, що засвідчують усталені характеристики предмета опису в народній традиції, друга – документаційна – містить відповідні цитати з народних текстів.

Загальнодіалектними є також деякі тематичні словники, в яких знайшла відображення народна термінологія.

РЕГІОНАЛЬНІ СЛОВНИКИ.

До цієї групи словників ми зараховуємо лексикографічні праці, що охоплюють як цілий діалект, так окремі говірки. У польському мовознавстві, за деякими класифікаціями за критерієм територіального поширення, прийнято виділяти в окрему групу кашубські словники [13: 24]. Наукове зацікавлення кашубським діалектом активізувалося ще наприкінці XIX століття, результатом цього стали словники: «Słownik kaszubski z dodatkiem idiotyzmów chełmińskich i kociewskich» Г. Поблоцького (1887); «Słownik kaszubski porównawczy» Л. Біскупського (1891); «Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego» С. Рамульта (1897). Через століття активізація діалектологічних досліджень сприяла виходу ще трьох знакових праць, що стосуються кашубського діалекту – "Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej" у п'яти томах Б. Сихти (1967–1976), «Słownik polsko-kaszubski» Я. Трепчика (1994) та «Słownik etymologiczny kaszubszczyzny» у п'яти томах В. Борися і Г. Поповської-Таборської (1994–2006). Власне, цю лексикографічну працю можна вважати новим напрямом у слов'янському діалектному словникарстві, оскільки автори не тільки тлумачать слово, а й подають його етимологію. Така специфічна словникова праця, яка «переслідує етимологічну мету в часі і просторі» [3: 5], дає змогу укладачам

зробити кілька істотних висновків про давню близькість кашубської і великопольської лексики, що виявляється в процесі аналізу старопольських матеріалів; специфіку північно-західної слов'янщини; простежити лексичні кашубсько-східнослов'янські зв'язки, а також розглянути кашубські говірки на тлі балтських та німецьких діалектів. Водночас виявлено значну кількість кашубських лексем, що не мають аналогів у польській мові. Багато слів, опрацьованих у словнику, не були дотепер предметом зацікавлення етимологів, а отже, така праця додасть нових аргументів для етимологічних інтерпретацій в інших мовах та для реконструкції праслов'янського фонду.

Для українського мовознавства передусім важлива і особливо цікава велика лексикографічна праця «Słownik huculski» Я. Янова (2001), упорядкована й видана за сприянням професора Я. Рігера. Зазначимо, що загальногуцульського словника діалектної лексики в українській лексикографії навіть побудованого на диференційному принципі досі ще немає. Окремі прогалини в цій царині, oprócz відомих з початку століття праць, заповнюють кілька локальних словників, передусім: «Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія)» О. Горбача (1997), «Гуцульські говірки. Короткий словник» за редакцією Я. Закревської (1997), «Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл.» Ю. Піпаша, Б. Галаса (2005).

Словник Я. Янова на сьогодні є найбільшим гуцульським словником. Він налічує біля 9000 словникових статей. Робота над словником припадає на період першої половини ХХ століття. Однак це не применшує його значення, оскільки матеріали, зібрані впродовж кількох десятиліть, мають і сьогодні незаперечне лінгвістичне, а також історичне значення. Словник від початку формування до видання має довгу і тривалу історію – первісно дві частини: кириличну і латиницею, пізніше доопрацювання С. Грабця, нарешті унормування і редакторські правки Я. Рігера. Частково вмотивованим є те, що словникові статті залишилися писаними латиницею, оскільки саме такою була переважна частина записів Я. Янова. В укладанні словникових гасел певним чином поєднано застосування латинського алфавіту й польських літер із засадами української орфографії. Використання літер на позначення специфічних українських фонем, а також особливості побудови словникових статей ґрунтовно описано в «Редакційних засадах і заувагах для користувачів». Можливо, передача діалектної лексики не лише латинськими літерами, а й у кириличному варіанті (тим паче, що частина записів Я. Янова, переважно з друкованих джерел, зафіксована кирилицею [7: XI]) тільки збільшила б наукову цінність словника і для україністики, і для всього

слов'янського мовознавства, а водночас зробило «Słownik huculski» Я. Янова ще більш унікальною лексикографічною працею діалектного спрямування.

Крім діалектних словників, що охоплюють цілу територію поширення тих чи тих говірок, у польському мовознавстві укладають та видають словники, що фіксують говірки окремих міст чи сіл. Це спричинено практичними обставинами, певними реаліями, у яких опиняються лексикографи, адже зібрання та укладання загальномовних чи загальнодіалектних словників вимагає тривалого часу й опрацювання величезної кількості матеріалу. Саме тому видання діалектних словників, що територіально охоплюють незначну частину поширення наріччя, з одного боку, заповнює прогалини в діалектній лексикографії, а з другого – є базою і підґрунтям для укладання атласів і регіонально ширших словників. Кожен із цих словників кваліфікують з географічного погляду відповідно до території поширення говірки як словники того чи іншого наріччя. Зокрема, у польській діалектології «Słownik gwary tzw. Słowińców kaszubskich» З. Соберайського (1997) кваліфікують як кашубський словник; «Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego» за ред. Я. Воронич (1995), «Słownik gwary śląskiej», упорядкований А. Чайковським і А. Клюковським (1996), "Słownik Gwary Orawskiej" Ю. Конся (2003), «Słownik dialektyczny Księstwa Cieszyńskiego z dodatkiem przysłówiów i frazeologii» А. Цінцяли (1998) – як словники сілезьких говірок; «Słownik gwary miejskiej Poznania» М. Грухманової, Б. Вальчака (1997) – як словник великопольських говірок; «Słownik gwary orawskiej» Ф. Фітака (1997) – як словник малопольських говірок [13: 26]. Актуальним напрямом польської діалектології є також вивчення інших слов'янських говірок, що побутують на території сучасної Польщі. Серед наукових праць, що порушують ці питання, слід виділити дослідження Я. Пігера «O badaniach ukraińskiej leksyki gwarowej na terenie Polski» у збірнику «Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary pndańskie» [9]. Важливим напрямом діалектологічних досліджень є праці, що стосуються польських говірок поза межами Польщі, говіркових рис порубіжних територій тощо. Очевидно, результатом таких студій будуть нові лексикографічні праці.

На відміну від українського мовознавства у полоністиці є словники міської діалектної лексики, представлені сьогодні передусім «Słownikiem gwary miejskiej Poznania» М. Грухманової, Б. Вальчака (1997). Лексична база цього словника охоплює поточну неофіційну лексику міських мешканців Познані з усіма регіональними діалектними рисами. До реєстру словника входять також численні запозичення, поширені в повсякденному мовленні. Однак у цьому словнику не засвідчено соціально обмежену жаргонну

лексику, що стосується професійних жаргонних слів, а також шкільного, студентського середовища і специфічного лексичного запасу мовлення фанів, різних молодіжних угруповань тощо, оскільки, як вважають упорядники словника, така лексика є окремим явищем і потребує спеціалізованих мовознавчих досліджень. Як зазначено у вступному слові, робота над словником базувалася на фонографічних методах та записах розмов. У результаті проведення таких студій було зібрано значну кількість матеріалу, що згодом став основою укладання словника. Словникова стаття побудована за таким принципом: реєстрове слово, граматичні форми, лексичне значення, приклади вживання, фразеологія, кваліфікатори. Для користувачів доступна також електронна версія словника на CD-дисках та в Інтернеті. Словникова стаття в інтернет-версії дещо спрощена, окремі фрагменти на відміну від книжкової версії подано факультативно, однак майже повністю збережено приклади, хоча посилання на джерела доступні лише в друкованому варіанті.

Отже, польська діалектна лексикографія на межі XX–XXI століття розвивається традиційно із залученням нових словникових та технічних елементів і є цінним надбанням для всієї славістики.

Література

1. Гриценко П. Ю. Моделирование системы диалектной лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 226 с.
2. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Наук. думка, 2000. – 750 с.
3. Boryś W., Popowska-Taborska H. Słownik etymologiczny kaszubszczyzny. – Warszawa, SOW, 1994 – 2006.
4. Gruchmanowa M., Walczak B. Słownik gwary miejskiej Poznania. – PWN, Warszawa-Poznań, 1997. – 469 s.
5. <http://www.leksykapolska.pl/ZSHJP/prog.html>
6. Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki «Słownika gwar polskich» / pod red. J. Reichana. – PAN Instytut Języka Polskiego, – Kraków, 1999. – T. 1–2.
7. Janów J. Słownik huculski. – WN DWN, Kraków, 2001. – 291 s.
8. Reichan J. Słownik gwar polskich jako synteza polskiej leksykografii gwarowej // Słowiańskie słowniki gwarowe. – Warszawa SOW, 2000. – S.7 – 17.
9. Rieger J. O badaniach ukraińskiej leksyki gwarowej na terenie Polski // Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadsańskie. – Wyd. Naukowe Semper, 2007.
10. Słownik gwar polskich / Pod red. M. Karaśja, J. Reichana, S. Urbańczyka, – Wrocław-Kraków, 1977– 2006.
11. Słownik stereotypów i symboli ludowych. 1. Kosmos / Pod red. J. Bartmińskiego. – Wyd. UMCS, Lublin, T.1, 1996. – 439 s., T. 2, 1999. – 481s.
12. Urbańczyk S. Słowniki. Ich rodzaje i użyteczność. – Wrocław, 1964. – 36 s.
13. Wozniak K. Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku // Słowiańskie słowniki gwarowe. – Warszawa SOW, 2000. – S.17– 51.

**ПРИНЦИПИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ СТАЛИХ
ВИСЛОВІВ (НА МАТЕРІАЛІ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. КРИМСЬКОГО Й С. ЄФРЕМОВА ТА
БІЛОРУСЬКИХ СЛОВНИКІВ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.)**

© Олександр Скопненко, 2008

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)
УДК 81'354+81'26+811.161.3

У статті розглянуто підходи українських і білоруських словників 20 – 30-х рр. ХХ ст. до лексикографічного опису сталих висловів. Найповніше сталі вислови серед аналізованих джерел представлено в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова.

В історії української та білоруської літературних мов доба 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. стала періодом активної кодифікації різних мовних явищ згаданих ідіомів. Саме тоді почався справжній бум з укладання словників, що мали забезпечити повноцінне функціонування двох мов у нових, складних і драматичних, соціально-політичних умовах УСРР та БСРР відповідно. Відчувалася гостра потреба в лексикографічних кодексах, що було зумовлене розвитком цих літературних мов упродовж 1905 – 1914 рр. До початку Першої світової війни новітня українська лексикографія, незважаючи на несприятливі умови розвитку як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях, уже розв'язувала кодифікаційні завдання, хоч тенденції закріплення літературної норми в різних словниках реалізовані неоднаково. Так, «Словарь української мови» (1907 – 1909 рр.) за редакцією Б. Грінченка в історії української літературної мови виконав роль першого кодифікаційного лексичного кодексу Наддніпрянської України, хоч у загальнонаціональному масштабі йому доводилося конкурувати з «Малорусько-німецьким словарем» (1886 р.) Є. Желехівського та подальшою літературно-писемною практикою, що базувалася на *желехівці*. Найповніше традиції галицько-буковинського словникарства початку ХХ ст. зреалізовані в «Словарі до Гомерової Одиссеї і Іліади» (1900 р.) І. Огоновського, «Русько-польській термінології зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладженій на підставі шкільних підручників» (1910 р.) Й. Танчаковського, «Латинсько-українському словарі для середніх шкіл» (1912 р.) Ю. Кобилянського, «Німецько-українському словарі (1912 р.) В. Кміцикевича та В. Спілки, «Словарі чужих слів»

(Чернівці, 1910 р.; 2-е видання Київ–Лейпциг, 1918 р.) З. Кузелі та М. Чайковського та ін. [1: 150–160].

Твердження, що Словник за редакцією Б. Грінченка «не сприяв унормуванню літературної мови з лексичного погляду, архаїзував її, подаючи її в такому стані, в якому вона була до 70-х років XIX ст.» [1: 146] не можна визнати коректним [5: 62]. Докори стосовно архаїзації мови в «Словарі української мови» досить несправедливі, коли брати до уваги, що саме на той час поняття архаїзм і лексична норма в українській лексикографії не мали чітких меж. Натомість усі нечисленні білоруські словники до 1918 р. навіть опосередковано не розв'язували кодифікаційних завдань [докладніше див.: 4].

В історії двох розгляданих літературних мов переважають перекладні словники, здебільшого російсько-українські (українсько-російські) та відповідно російсько-білоруські (білорусько-російські). Так, тільки протягом 1917 – 1933 рр. вийшло 14 українсько-російських, 26 російсько-українських словників, тільки три з них були перевиданням словників попередньої доби [1: 172]. За різними відомостями впродовж згаданого періоду на території підрадянської України видано від 30 до 49 термінологічних видань [7: 105]. Протягом 20-х рр. XX ст. видано близько сотні перекладних, термінологічних, діалектних та інших білоруських словників, 24 словникові випуски «Беларускай навуковай тэрміналогіі» [9: 295]. За межами підрадянської Білорусі також виходили словники білоруської мови, серед них найпомітніші «Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў» (1923 р.) В. Ластовського та К. Душ-Душевського, «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» (1924 р.) В. Ластовського (містив чимало «кованих слів», що пізніше не прищепилися в літературній мові¹) та «Падручны беларуска-польскі слоўнік» (1929 р.) Б. Друцького-Подбереського.

Найповнішим кодексом тогочасної української літературної мови став «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова (т. 1–3 (А – П), 1924–1933 рр.), який, на думку Ю. Шевельова, навіть після Другої світової війни у вільному світі зберігав «значення авторитету і закону для української літературної мови» [8: 105]. Свого часу Є. Тимченко написав, що згаданий «с л о в н и к у с в о ї ї і с т о т і з а л и ш а є т ь с я у к р а ї н с ь к о - р о с і ї с ь к и м ,

¹ С. Некрашевич, один із провідних тогочасних білоруських мовознавців, перший голова Інституту білоруської культури, зауважив, що згаданий словник не зовсім удалий «через багатство неологізмів і рідкісних, невинуватених провінціалізмів» [3: 56].

тільки слова в ній у зворотнім порядку» [6: 129]. За повнотою опису лексичного й фразеологічного матеріалів цей словник не має собі рівних у тогочасній українській лексикографії. Його статті побудовані таким чином, що можна простежити цілі синонімічні лексичні або фразеологічні ряди, надто коли наведено численні ілюстрації з художньої та спеціальної літератури. С. Некрашевич на Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р., оцінюючи науковий рівень і практичне значення розгляданого «Російсько-українського словника», зауважив: «Комісія з укладання словника живої білоруської мови зацікавлена в опрацюванні й другого типу словника – повнішого російсько-білоруського словника, що став би додатком і розширенням російсько-білоруського словника С. Некрашевича й М. Байкова. Цей словник мусить мати практичніше значення та нагадувати «Російсько-український словник» Української академії наук» [3: 60–61]. Ці слова сказано тільки після ознайомлення з першим томом «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського, а подальші випуски згаданої праці були куди ретельніше підготовлені й відредаговані, що мусило б, напевно, справити ще більший вплив на лексикографів Білорусі.

Роль провідного лексичного кодексу нової білоруської літературної мови відіграв «Російсько-білоруський словник» (1928 р.) М. Байкова та С. Некрашевича, що «особливо вплинув на лексикографічні праці пізнішого часу» [2: 211]. Словник містить близько 60 тис. реєстрових слів. Його укладачі, крім білоруських лексикографічних та інших джерел, частково врахували відомості «Словаря російсько-українського» (1893 – 1898 рр.) М. Уманця та А. Спілки, вони також «прагнули ухилитися від штучних новотворів (неологізмів) і віддавали перевагу словам, що вже існують у народній і літературній мові» [РБСН: IV]. При цьому автори змушені були «відмовитися від ілюстрації білоруських слів прикладами, що вельми бажане, але разом з тим значно збільшило б словник, який і без того перевищив визначений для нього розмір» [РБСН: IV].

Проблема лексикографічного опрацювання сталих висловів¹ у словниках тієї доби цікава з кількох поглядів. По-перше, вивчення цієї практики дасть змогу чіткіше окреслити розуміння обсягів фраземіки в тогочасному мовознавстві, а по-друге, визначити, наскільки сучасна словникарська практика може врахувати здобутки лексикографів 20-х рр. XX ст.

¹ Використовуємо цей умовний термін для позначення фраземіки, паремійних одиниць, сталих сполук і т. ін. суто з практичною метою, оскільки для статті чітке розрізнення згаданих одиниць нерелевантне.

У «Расійска-беларускім слоўніку» М. Байкова та С. Некрашевича стали вислови подані в обмеженій кількості «через нерозпрацьованість білоруської фразеології» [РБСН: IV]. Укладачі зауважують, що «подані приклади білоруської фразеології для перекладу певних російських зворотів не є винятковими: тут, безумовно, можливі й інші білоруські звороти» [РБСН: IV]. Проте навіть попри такий підхід до залучення досліджуваних одиниць Словник С. Некрашевича й М. Байкова містить найбільше сталих висловів порівняно з іншими тогочасними білоруськими лексикографічними працями. Скажімо, «Практычны расійска-беларускі слоўнік» М. Байкова й М. Горещького (1926 р.) подає – досить непослідовно й обмежено – сполуки, побудовані за типом термінологічних, як-от: *торговля внешняя – гандаль замежны, торговля крупная – гандаль буйны, торговля мелочная – гандаль дробны, торговля розничная – гандаль ураздроб, торговля оптово-розничная – гандаль гуртам і ўраздроб* [ПРБС], не навівши жодної сталої сполуки в статтях **Бог, день, нога, рука** та ін., що в сучасних словниках зазвичай мають багато таких висловів з наведеними компонентами¹. У цьому джерелі власне фраземіка по суті не представлена. Схожим чином можна характеризувати й «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» В. Ластовського (відрізняється досить хаотичним розміщенням згаданих одиниць (з погляду сучасної словникарської практики)) та пореформений «Руска-беларускі слоўнік» (1937 р.) за редакцією А. Александровича. Натомість «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова подає велику кількість сталих сполук з різними компонентами, серед них – і синонімічні. Спробуємо простежити на кількох прикладах, як підходили українські й білоруські словникарі 20 – 30-х рр. ХХ ст. до лексикографічного опрацювання сталих висловів. Для наочності проаналізований матеріал згруповано у зведеній таблиці, що подана нижче. У ній також наведено матеріал зі словників, які вийшли вже після мовних реформ 1933 р. [РУСМ; РБСА], що дає змогу показати неповноту пореформених лексикографічних джерел. До аналізу залучено відомості із сучасного «Білорусько-українського словника» (2006 р.) за редакцією Г. Півторака [БУСП], що вперше у

¹ Наприклад, у «Словнику фразеологізмів української мови» [СФУМ] подано понад сотню фразеологічних одиниць, що містять компонент *Бог* у різних відмінкових формах. Академічний одностомний «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» [ТСБЛМ] наводить 8 ФО із цим складником у статті **БОГ**. У радянські часи ця лексема мала негативне ідеологічне забарвлення (про що свідчить і її написання в будь-яких контекстах з малої літери в усіх східнослов'янських мовах), проте «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова навіть у тих умовах подав максимальну кількість зворотів зі згаданим компонентом.

вітчизняній лексикографії широко подав білоруську фраземіку й пареміологію в порівняльному аспекті. При цьому треба мати на увазі, що «Білорусько-український словник» за редакцією Г. Півторака укладено за диференційним принципом, тому у виданні лексикографічно не описані слова, які в українській та білоруській мовах мають тотожне значення.

Високий науковий рівень «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова забезпечив цьому виданню не тільки почесне місце в історії української літературної мови, а й сприяв тому, що мовознавці Білорусі 20 – 30-х рр. ХХ ст. орієнтувалися на нього під час розв'язання питань кодифікації білоруської літературної мови.

Українські лексикографічні джерела

РУСЬКЕ
Бог – біг (р. бо́га), бог, (ласкат.) боженько; (детск.) – бозя, бозінька; прит. прил. – богівський, бо́гів. [Богівська мо́ва = язык богов, т.-е. поэзия, поэтич. речь]. Быть -гом – богувати. Бог в помощь, бог на помощь, помогай бог – бо́же допоможі, бо́же помага́й, помага́й-біг, помага́й-бі, мага́й-біг, мага́й-бі. Бог весть (знает) – бо́зна, бог відь. Бог весть (знает) – бо́зна що. Бог даст (отказ) – да́сть біг, біг-ма́. Дай бог – дай бо́же. Дай б. чтоб – бода́й. [Бода́й тобі добра́ не було́!]. Дай бог здоровья кому – поздоров'я (ко́го), дай бо́же здоро́в'я (кому́). Дай бог ему успеть, успеха – щасті́ йому́ бо́же. Бо́же мой – бо́же мій, бо́же сві́те, бо́же сві́дче. О бо́же мой – о бо́же мій, ой ле́ле мій, ой ле́лечко мій. Бог вам судья – бі[о]г вас розсу́дить. Призывает бо́га в свидетели – бо́гом сви́дчитися. Ей-бо́гу – їй-бо́, їй бо́гу, ей-бо́гу, ей-же бо́гу, бігме́, далебі́, далебі́г, прися́й бо́гу (из «присягаю бо́гу»). Сохрани бог, оборони бог, упаси бог, избавь бог – кри́й бо́же, боро́нь бо́же, хова́й бо́же, бо-храни́, хай бог (госпо́дь) ми́лує. Помилуй бог – пожа́лься бо́же. Если бо́гу угодно – ко́лі во́ля бо́жа. Как бо́гу угодно – дійся бо́жа во́ля. Ради бо́га – 1) бо́га ра́ді; 2) на бо́га, про́бі [Кричи́ть про́бі]. Благодарение, благодаря бо́гу – дя́ка бо́гові, дя́кувати бо́гові. Слава бо́гу – хвали́ти бо́га. Чем бог послал – що бог дав. Бог знает, когда это и было – ко́лі вже те́ в бо́га і дія́лося.
День – день (р. дня), (ум. деньо́к, деньо́чок; ув. дні́ще), дні́на (ум. дні́нка, дні́нонька; почти без мн. ч.). [Не все деньо́к, бува́є і дні́ще. Їв разів із п'ять на дні́ну. У субо́ту на го́динку, у неді́лю на всю дні́нку. Дні́нонька пого́жа (Крим.)]. Присутственный, неприсутственный день – урядова́, неурядова́ дні́на. Белый день – білий день, (реже) старий день. [Співа́ють, а надво́рі вже старий день (Свидн.)]. День наступает – дні́с. День-денской – увесьде́нечки, день-де́нечки, день-де́нно, увесь день, цілісі́нький день. Днём – уде́нь. В тот день – то́го дня. На тех днях – ті́ми дня́ми. [Ста́лося ті́ми дня́ми]. На днях – ці́ми дня́ми. На следующий день – на́вза́втра, drúгого дня. [На́вза́втра, як розві́дніло, пішо́в до мо́ря]. Третьего дня – позавчо́ра, завчо́ра, передучо́ра. В один из дней – одно́го дня. [Сиді́в я, одно́го лі́тнього дня, в свої́й кімна́тці (Крим.)]. В день, в течение дня – де́нно, за де́нь. [Яка́ я́ма дава́ла дві, а яка́ й по п'ять бо́чок де́нно (Франко)]. В продолжение целого дня – че́рез цілісі́нький

день, протягом цілої дніни. [Окріме сухого хліба через цілісінський день нічого не побачить (Квітка)]. **День** *идёт за днём* – день по дню минає. *В течение одного и того же дня* – тієї самої дніни, обидень, обиденкою, обіддень. [Я обиденкою справлюсь: уранці поїду, а на ніч і додому. Як обіддень хочеться із'їздити у Борзну, дак устаю удосвіта. Мені трапилося бачити, як обідень ховали дочку й матку]. *Сделанный в один день* – обиденний. [Щоб зловити відьму, треба зробити обиденну борону]. *Продолжающийся целый день* – цілодінний. *Несколько дней* – скількись день. *На несколько дней* (об отпуске, поездке и т. п.) – кількадедінний. *В течение первых дней* – у перших днях. *Изо-дня-в-день* – день крізь день, день-у-день, день при днівці. *Со дня на день* – день одо дня, з дніни на дніну (на другу). *День за днём* – день по-за день, день за день. [День по-за день – так і пропала справа]. *Каждый день* – що-дня, щодень, день-у-день. *С каждым днём* – з кожною дніною, від дня до дня. [А тимчасом від дня до дня Соломон мудрився (Рудан.)]. *Каждые два, каждые три дня* – що-два дні, що-три дні. *Спустя два-три дня* – за два дні, за три дні, по двох, по трьох днях. *По сей день* – по сюю дніну, понині, аж досі, дотепер. *Проводить, провести день* – днювати, переднювати, день з(о)днювати. *Рабочий день* – робочий день. *Четверть рабочего дня* – опр'уг. [З ранку до снідання – опр'уг, до обід – другий, до полудня – третій, до вечора – четвертий]. *Чёрный день* – чорний день, скрутний (суг'ужний) час. [Про гроші про чорний день вона ніколи не дбала (Мирн.)]. *Красные дни* – ясні (гарні) дні, (только перен.) розкоші. *День без росы* – суховень (р. -вня). *Добрый день* (приветствие) – добридень. [На добридень вам!]. *Желать доброго дня* – на день добрий (на добридень) давати, на добридень поклонитися.

Душа – 1) душа (ум. дүшка, дүшечка, душіця). [Людина з великою душею. Це чоловік без душі. Він був душею нашого товариства. В його творах багато душі]; (обращение к любим. человеку) душа (ум. дүшечка, дүся), серце (ум. серденько). [Жінко-дүшечко! Марусю-дүсю!]; 2) (особа, кто-нибудь) душа, (иногда) дух. [Заберє з собою приятелів душ трицять (Куліш)]. *Ни души* – ані душі, ані дүшечки, ні дүха[у], ні хүху ні дүху, нікогісінко. *Ни -шій живой* – ні дүху[а] живого, ні живого дүху[а], ані живої дүшечки. *Нет ни -шій* – нема ні дүха[у]. [У цілому замку немає ні дүха (Л. Укр.)]. Селo Корчовате – чимале селo, але з панів – ні дүха (Кониськ.); 3) (передняя часть шеи у челов., самая ямочка) душа. [Застебнється під саму дүшу (Квітка)]. *Без души* – не тямлячи себе, не тямлячись. [Не тямлячись з радіощів]. *Быть без -шій от кого, -шій не слышатъ (не чаять) в ком* – коло кого всією душею упадати, дух за ким роніти. [Я за тобою й дух роню, а ти за мене забуваєш (Грінч.)]. *Отвести -шу* – спочити душею, (поэтич.) дүшу відволóжити. *Отдать богу -шу* (умереть) – богу дүшу віддати. *До глубины -шій* – до живого, до самого серця, аж до дна душі. *Душа в -шу* – як одна душа, як один (іден) дух. [Років з три жилі, як одна душа (Васильч.)]. *За милую дүшу* – залюбки, з дорогою душею. *От -шій* – з душі, від [з] шірого серця. *От всей -шій* – з усієї душі, від [з] шірої душі. [З душі бажано (Кул.)]. Дякую тобі з усієї душі (Крим.). Від шірої душі готівий я віддати (Сам.). *Всей -шій* – від [з] душі (шірого серця), з дорогою душею, з цілого серця. [Люблю тебе з цілого серця]. *По -шій* – до душі, до серця, до в[с]подобі, до м[и]сли. *Приттись (приходиться) по -шій* – припасти (припадати) до душі, до серця, до в[с]подобі, пристати (прийтися) до душі.

Скільки -ше (-шеньке) угодно – скільки душа́ (ду́шечка) забажає, доско́чу. <i>Трога́ть - шу</i> – пору́шувати ду́шу, дохо́дити до душі́, до се́рця. <i>Хвата́ть за́ -шу</i> – бра́ти (хапа́ти, торка́ти) за ду́шу. [Так і бере́ тебе́ за ду́шу]. <i>Чего́ -ше́ угово́дно</i> – чо́го душа́ забажа́є. <i>В ду́шу не иде́т</i> – в ду́шу не лі́зе. <i>На душе́ мутит</i> – з душі́ ве́рне, ну́дить, мло́сно. <i>Душа́ в пя́тки ушла́</i> – на [у] душі́ похоло́ло, душа́ не на місці. <i>Чу́ть душа́ держи́тся</i> – тільки душа́ в тілі, (<i>фамил.</i>) тільки живи́й та те́плий.
РУСМ
Бог – бог, -га; (<i>реже</i>) біг (<i>род.</i> бо́га).
День – день (<i>род.</i> дня); изо дня в день – де́нь-у-де́нь, день крі́зь день; каждый день – щодня́, ко́жного дня; на днях – цими дня́ми, на днях.
Душа – душа́, -ші.
БУСП
ДУША́ <i>жс. у різн. знач.</i> душа́; на душú на́селе́нництва на ду́шу на́селення; д-хло́пец хло́пець-дру́зяка; д.-чалаве́к щі́ра душа́; душóй за́гаве́ць відда́ти Бо́гові ду́шу; жыць д. ў душú жи́ти як одна́ душа́; ад усёй души́ від щі́рого се́рця; стаяць над душóй сто́яти над душéю; д. ў пя́тках апыну́лася у п'я́тах похоло́ло; як Бог на душú палóжыць як заманéться; улажыць душú (ў што) укла́сти ду́шу (<i>в що</i>); д. не ляжыць (не го́рнецца) да каго-чаго душа́ (се́рце) не лежы́ть (не приверта́ється) <i>до ко́го-чо́го</i> ; за мiлюю душú з доро́гою душéю, залю́бки; чужа́я д. – цёмны лес <i>присл.</i> чужа́ душа – те́мний лі́с; у чужу́ ду́шу не влі́зеш.

Білоруські лексикографічні джерела

РБСН
Бог – бог; <i>на помо́ць</i> – пама́жы бо́жа; бог вам судья́ – бог вас рассу́дзіць; <i>чем бог послал</i> – што бог да́ў; бога́ благода́ра – дзя́каваць бо́гу; бо́же сохрани́ – крый, хавáй бо́жа; слава́ бо́гу – хва́ліць бо́га; <i>ей бо́гу</i> – да́лібог, да́ль бог, да́ліпан.
День – дзень; <i>будний</i> – бу́дзень; <i>воскресный</i> – нядзе́ля; <i>неприсутственный</i> – дзень няпрысу́тны; <i>постный</i> – дзень по́сны; <i>праздничный</i> – свята́; <i>присутственный</i> – дзень прысу́тны, дзень працо́ўны; день ро́дження – радзі́нны дзень; днём – у дзень; день в день – што дня́; день за днем – дзень па дню́; <i>на днях</i> – на́до́ячы; добры́й день, добро́го дня́ ; – дзень до́бры, да́брыдзень; день де́ньско́й – це́лы дзень; день увели́чился, умень́вился – дзень пабо́льшаў, па́меншаў; третье́го дня́ – пазаўчо́ра.
Душа – ду́ша; <i>душу отве́сти</i> – спа́чыць душо́ю; <i>от души́</i> – ад шчы́рага се́рця, шчы́ра, са́рдэчна; <i>по душе́</i> – да спадо́бы; душа в ду́шу – як адна́ душа́; чу́ть душа́ держи́тся – як то́льки душа́ ў це́ле.
ПРКБС
Бог м. Бог. Божанька, Божухна.
ДУША – душа, душка, душы.
ПРБС
день – дзень » будний – будзень

» праздничный – сьвята, сьвяты дзень
душа – душа
БРСБ
Божачка м. – уменш. от бог . Божухна м. – боженька, боже.
Дзень м. (род. – дня) – день.
Дух м. – 1) дух, душа; 2) воздух, пар в бане.
РБСА
бог – бог.
день – дзень.
душа – душа.

Література

1. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Наук. думка, 1963.
2. Крамко І. І., Юрєвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2.
3. Некрашэвіч С. Сучасны стан вывучэння беларускай мовы // Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн.: Інбелкульт, 1927. – С. 48–70.
4. Скопненко О. Роль словників у кодифікації української та білоруської літературних мов у ХІХ ст. – ХХ ст. («Словарь белорусского наречия» І. Носовича та «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка) // Лексикографічний бюлетень. – 2007. – Вип. 16. – С. 29–36.
5. Тараненко О. О. Борис Грінченко і «Словарь української мови» // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 12. – С. 58–64.
6. Тимченко С. Языкознание // Україна. – 1928. – № 3.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.
8. Шерх Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.
9. Шчэрбін В. К. Лексікаграфія // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мн.: «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 294–297.

Джерела

Українські словники

- РУСКЄ** Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924. – Т. І; Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський. – К.: Державне вид-во України, 1929. – Т. II. – Вип. 1; Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: Державне вид-во України, 1927. – Т. II. – Вип. 2; Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: УРЕ, 1933. – Т. II. – Вип. 3; Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: Державне вид-во України, 1927. – Т. III. – Вип. 1; Російсько-український словник / Гол. ред. С. Єфремов. – К.: Державне вид-во України, 1928. – Т. III. – Вип. 2.
- РУСМ** Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. – К.: Вид-во АН УРСР, 1937.
- БУСП** Білорусько-український словник / Півторак Г. П., Скопненко О. І.; За ред. Г. П. Півторака. – К.: Довіра, 2006.

- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003.
- Білоруські словники
- ПРКБС** Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. – Коўна: Друкарня А. Бака, 1924.
- ПРБС** Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. – Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – Выд. 2-ое, выпраўл. і дап.
- РБСН** Некрашэвіч С. М., Байкоў М. Я. Расійска-беларускі слоўнік. – Мн.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928.
- БРСБ** Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. – Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926.
- РБСА** Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А. Александровіча. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1937.
- ТСБМ** Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1996.

СЛОВНИКИ ЧУЖОМОВНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ЕТИМОЛОГІЧНИХ ВІДОМОСТЕЙ

© Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2008

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373.374

У статті розглянуто деякі підходи українських лексикографів до подання етимологічних довідок у словниках чужомовних слів ХХ – ХХІ ст.

Словник чужомовних слів як окремий лексикографічний жанр у сучасному розумінні з'явився в українській традиції понад сто років тому, хоч його зародження треба шукати в рукописних словниках та глосах середньовічної доби. Відомо, що перший український друкований словник «Лексис, Сирѣчь Речені, Вькратыцѣ събран(ъ)ны...» Лаврентія Зизанія (1596 р.) не тільки започатковує вітчизняну лексикографію, а й уперше рельєфно показує відмінність іншомовної (церковнослов'янської) лексики від української. Попередником праці Лаврентія Зизанія був рукописний твір невідомого автора «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто» (не раніше 50-х рр. XVI ст.), що хоч і був перекладним церковнослов'янсько-українським словником, проте зосереджував увагу саме на незрозумілій церковнослов'янській і книжній лексиці [4: 296]. Скажімо, у реєстрі «Лексиса съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто», серед іншого, подано лексеми *апостоль*, *астрономія*, *астрологъ*, *аллилуя*, які й досі наводять усі українські словники іншомовних слів [2: 13; 3: 58 – 59]. У староукраїнському

словникарстві «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» Памва Беринди найповніше розкрив етимологію чужомовних слів, уживаних у книжній мові XVI – початку XVII ст. На думку В. Німчука, зібрання етимології біблійних онімів у «Лексиконі» Памва Беринди «одне з найбільших у європейській лінгвістиці XVII ст.» [4: 297]. І подальші лексикографічні праці староукраїнського періоду різною мірою виконували роль словників чужомовних слів, як-от: «Синоніма славено-росская» (рукопис, середина XVII ст.), «Лексиконъ латинскій» Є. Славинецького (рукопис, 30-і – 40-і рр. XVII ст.) та ін.

Новий етап у лексикографічному опрацюванні чужомовної лексики припадає на XIX ст. На західноукраїнських землях до початку XX ст. роль лексикографічних праць такого типу певною мірою виконували німецько-, польсько-, латинсько- та угорсько-українські словники, що витлумачували чужомовну лексику українським користувачам. Першим словником чужомовних слів на центральноукраїнських землях став «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (Київ, 1906 р.). У праці витлумачено близько 1500 «чужих та не дуже зрозумілих слів, що найчастіш стрічаються по книжках, газетах та журналах» [СДом.: 3]. Укладач був свідомий того, що в його лексикографічній праці «чимало буде помилок, де чого бракуватиме, де-що може й зайве покажеться або складене не так, як би то годилося», тим-то й стверджував: «Але такі праці, як отся наша, тоді тільки будуть добрі, коли до того докладе рук само громадянство, коли читач не тільки читатиме та нарікатиме, що й те і друге не так та не гаразд, а й уваги свої про те, що не гаразд, подаватиме – чи то в газеті якій або журналі, чи просто в листі до видавничої комісії товариства київського «Просвіта» [СДом.: 3]. Словник В. Доманицького з'явився в добу лібералізації, що настала в Російській імперії після революції 1905 р., і був покликаний задовольнити найгостріші потреби найширших кіл українського населення в осягненні знань про нові реалії бурхливого політичного, культурного й економічного життя. Реєстр словника наводить, крім власне чужомовної лексики, ще й тлумачення термінів, що були утворені за допомогою українських мовних засобів, але мали виразний книжний характер. Скажімо, словникова стаття подає таке тлумачення політичного терміна *праві*: «Так в парламенті прозивають *консервативні* (див.) партії, а *ліберальні* (див.) звуть – *ліві*, через те що члени консервативних партій сідають праворуч од голови, а члени ліберальних – ліворуч» [СДом.: 94]. Як бачимо, у словнику В. Доманицького поєднано принципи словника чужомовних слів, а також загальномовного тлумачного словника. Етимологічної довідки біля реєстрових слів немає, приховано вона наявна в

деяких тлумаченнях, зокрема в наведеному прикладі, де показано семантичну кальку з політичних термінів доби Великої французької революції (опозиція *лівий – правий* відбиває ситуацію зали засідань Законодавчих зборів Франції 1791 р., коли представники революційних клубів, що обстоювали інтереси третього стану, сідали ліворуч, а роялісти займали місця праворуч від голови). Крім того, «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» має ще й риси перекладного українсько-російського словника. Про це свідчать, наприклад, статті *злочинець* – «(рос. «преступник») – той, що зробив якийсь злочин. Більшіна тих, що кажуть на них в Росії «політичні злочинці» – просто люде, що не догодили чимсь урядові (правительству) та терплять за те, що думають не так, як урядові хочеться» [СДом.: 45]; *прапор* – «російське «знамя»» [СДом.: 94]; *поступ* – «(рос. «прогресс»), поступання наперед, рзвій» [СДом.: 95]. Деякі статті в словнику витлумачують скорочення, уживані в періодиці того часу, як-от: «К.-Д. – скорочене ім'я російської політичної партії *конституціоналістів-демократів* (див. це слово), або ж «Партії народньої свободи»» [СДом.: 54].

П. Горецький зараховував «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького до перших тлумачних словників української мови [2: 160 – 162].

На значно вищому науковому рівні укладений «Словар чужих слів, 12 000 слів чужого походження в українській мові» З. Кузеля та М. Чайковського (Чернівці, 1910 р.; 2-е вид. Київ – Лейпциг, 1918 р.). Видання стало першим словником чужомовних слів на західноукраїнських землях (у сучасному розумінні цього жанру). «Словар чужих слів» «містить поверх 12 000 слів, в тім около 2 900 пера М. Чайковського» [СЧСКУз.: Передмова]. У передмові до цієї праці З. Кузеля – укладач і редактор словника – зазначає: «Словар чужих слів роблений вповні самостійно і, хоть в нім використані всілякі чужі праці, опертий на власнім матеріалі уложенім при помочи словарів Грінченка і Желехівського та діалектологічних словарців Верхратського, Гнатюка і Шухевича. Розуміючи під чужими словами усе, що увійшло в уживанє за цілий час історичного розвою української мови, я не вагав ся містити в словари і нині загально знані та зрозумілі вирази, а з другого боку новіші діалектологічні позички, хоть задля браку місця вибирав лише що важнійше (на приклад географічні, історичні і церковні терміни)» [СЧСКУз.: Передмова]. Іншими словами, укладачі залучали до лексикографічного опису як власне чужомовні слова,

так і запозичені лексеми в сучасному термінологічному значенні¹. Так, у словнику наведено власне чужомовні слова (**абажу́р** «*фр.* заслона на лампу» [СЧСКуз.: 1]; **абба́т** «*гебр.* ігумен, настоятель католицького монастиря» [СЧСКуз.: 1]; **абіту́рієнт** «*лат.* матурист, ученик, що приступає до іспиту зрілості в середніх школах» [СЧСКуз.: 1]; **дра́гон або драгу́н** «*фр.* 1. легкий військовий їздець; 2. закладка з заду при плащі; **драго́нія** наємна кінниця в давній Польщі» [СЧСКуз.: 106] та ін.), а також статті з витлумаченням давно запозичених лексем (як-от **борг** «*нім.* позичка» [СЧСКуз.: 47]; **ві́че** «*слав.* за княжих часів рада, зложена з поважних громадян; в наші часи (загальні) збори» [СЧСКуз.: 61]; **вя́тір** «*лит.* сак, сіть, *гл.* ятір» [СЧСКуз.: 62]; **га́йда** «*тур.* 1. наперед, марш!; 2. *ар. через мад.* флет; розпусниця, *гл.* тайда; **гайда́й, гайдéй, гайдáр** пастух худоби; волокита» [СЧСКуз.: 63]; **коша́ра** «*нім.* загорода для овець, вівчарня» [СЧСКуз.: 174]; **крам** «*нім.* товар» [СЧСКуз.: 174]; **крамóла** «*ц.-слав.* змова, зрада» [СЧСКуз.: 174].

Отже, «Словар чужих слів» З. Кузелі та М. Чайковського поєднував у собі риси й сучасного словника чужомовних слів, і загальномовного, етимологічного та діалектного тлумачного словників. При цьому чіткої диференціації між діалектною та літературною лексикою в період створення словника в принципі бути не могло, оскільки саме поняття обсягу *літературної мови* тоді не мало чітких меж.

Зрештою такий підхід до лексикографічного опису цілком зрозумілий, надто коли зважати на стан лінгвістичної думки тієї доби. У згаданих працях певною мірою зреалізований герменевтичний підхід до створення словника всієї мови. Сам принцип словника чужомовних слів містить у собі засадничу суперечність – така праця має поєднати риси власне тлумачного та етимологічного словників. «Фактично всі такого роду довідники примушені через неспіввідносність обох цих завдань (етимологічного й тлумачного. – Т. Ц.-С.) розв'язувати перше тільки частково, роблячи його більшою чи меншою мірою, сказати б, другорядним», – зазначив свого часу Л. Булаховський [1: 163].

Нижче в таблиці подано приклади побудови етимологічних довідок з різних українських словників чужомовних слів XX – поч. XXI ст.

¹ Українську лексику чужомовного походження за ступенем освоєння в сучасному вітчизняному мовознавстві поділяють на два різновиди: 1) *запозичені слова* – іншомовні слова, цілковито засвоєні мовою; 2) *власне інішомовні слова* – лексеми, що повністю не засвоєні мовою. Лексеми другого типу мовці усвідомлюють як чужорідні, бо такі слова зберігають ознаки свого походження [5: 194; 6: 230].

Ресстрове слово	Джерело	Етимологічна довідка	Дефініція
– гарсѡн	СДом. СЧСКуз.: 79	– фр. <i>garçon</i>	– хлопець до обслуги (в гостинниці);
гарсѡн	СЧСБад.: 119	фр.	офіціант у ресторані чи кав'ярні, кельнер;
гарсѡн	СІСЛ.: 135	фр. <i>garçon</i>	у Франції – офіціант у ресторані або кафе; хлопчик для посилок при готелі;
гарсѡн	СІСМ.: 141	франц. <i>garçon</i> , букв. – хлопчик	у Франції офіціант ресторану чи кафе; розсильний при готелі;
гарсѡн	ССШІ: 154	франц. <i>garçon</i> , букв. – хлопчик	у Франції – офіціант у ресторані або кафе; хлопчик-посильний у готелі.
гарнізон	СДом.: 30	–	військо, що стоїть в кріпості та обороняє її;
гарнізѡн	СЧСКуз.: 79	фр.	місце, призначене на побут війська в часі миру;
гарнізѡн	СЧСБад.: 119	фр.	військо; військова залога в місті;
гарнізѡн	СІСЛ.: 134	фр. <i>garnison</i>	1) війська і військові установи, постійно розташовані в місті, великому укріпленні або укріпленому районі; 2)...
гарнізѡн	СІСМ.: 141	франц. <i>garnison</i> , від <i>garnir</i> – озброювати, постачати	1) Військові частини, установи, військові навчальні заклади, розташовані в населеному пункті, фортеці, укріпленні або укріпленому районі. 2)...
гарнізѡн	ССШІ: 153	франц. <i>garnison</i> < <i>garnir</i> – озброювати, постачати франк. * <i>warnjan</i> – берегтися	військові частини й установи, розташовані в одному місті, населеному пункті, фортеці, укріпленому районі або оборонній споруді.
конкурс	СДом.: 59	–	те саме, що й конкуренція (див. це слово), тільки говориться про речі поважніші – про якусь надгороду (подяку), посаду...

конкúрс	СЧСКуз.: 166	лат.	заходи кількох людей о якесь місце; оголошене вільних місць або нагороди за добре виготовлене якоїсь річи або теми...
конкурс	СЧСБад.: 216	лат.	1) збіг, суперництво, змагання кількох осіб за одержання нагороди, посади праці тощо, а також для вступу до школи; 2)...
кóнкурс	СІСЛ.: 337	< лат. concursus сход; зіткнення	1) змагання на одержання премій, нагороди, на вступ до навчального закладу і т. д.; 2)...
кóнкурс	СІСМ.: 352	від лат. concursus зустріч, зіткнення	1) Змагання з метою виявлення найкращого з учасників. 2)...
кóнкурс	ССІШ: 374	< лат. concursus зустріч, зіткнення < concursu – зустрічаюся; суперничаю	1) змагання, покликане виявити найкращих учнів, артистів, художників тощо, а також найкращі роботи; 2)...
– міна́ре́т міна́ре́т	СДом. СЧСКуз.: 203 СЧСБад.: 263	– тур. араб.	– вежа мошеї; вежа на мечеті, з якої муедзин сповіщає про час молитви;
міна́ре́т	СІСЛ.: 342	ар. mināra(t)	висока башта при мечеті, з якої муедзин скликає мусульман на молитву;
міна́ре́т	СІСМ.: 424	тур. minarā, від араб. манара – маяк	баштоподібна споруда при мечеті, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман на молитву;
міна́ре́т	ССІШ: 457	тур. minare – башта при мечеті < араб. mināra – маяк < nār - вогонь	висока башта при мечеті, з якої муедзин скликає мусульман на молитву.
міліярд	СДом.: 72		тисяча мільйонів;

міліярд мільярд	СЧСКуз.: 203 СЧСБад.: 262	лат. фр.	тисяч мільйонів; тисяча мільйонів або інакше – більйон;
мільярд мільярд	СІСЛ.: 423 СІСМ.: 437	фр. millard франц. milliard	тисяча мільйонів; Тисяча мільйонів. Іноді називають більйоном;
мільярд	ССІШ: 457	франц. millard < million – мільйон < лат. mille - тисяча	те саме, що й <i>більйон</i> .
– міні́ст[е]р	СДом СЧСКуз.: 203	– лат.	– найвисший державний урядник, що завідує одним відділом управи держави...
міністер	СЧСБад.: 263	лат.	1) головний керівник одного з міністерств; 2)...
міні́стр	СІСЛ.: 425	фр. ministre	вища урядова особа, що очолює міністерство;
міні́стр	СІСМ.: 439	франц. ministre, від лат. minister – слуга	службова особа, що є членом уряду і, як правило, очолює міністерство;
міні́стр	ССІШ: 458	франц. ministre < лат. minister – слуга < minor - менший	службова особа, яка входить до складу уряду й очолює міністерство.
– молеку́л	СДом. СЧСКуз.: 206	– лат.	– дуже мала частина (тіла), дробина;
молеку́ля	СЧСБад.: 267	лат.	найменша частина якогонебудь тіла, що складається з атомів;
молекула	СІСЛ.: 430	< лат. moles маса із здрібнілим суфіксом –cula	найменша частка речовини, що зберігає її хімічні властивості...
молекула	СІСМ.: 444	франц. molécule, від лат. moles – шматок	найменша частинка речовини, що здатна існувати самостійно, зберігаючи основні хімічні властивості цієї речовини...
молекула	ССІШ: 458	< лат. moles –	найменша частинка речовини,

		маса і зменш. суфікса - cula	яка зберігає основні хімічні властивості цієї речовини...
– набóб наба́б, набóб	СДом. СЧСКуз.: 209 СЧСБад.: 272	– ар. араб.	– намісник в Індії; великий богач; 1) губернатор, правитель у східній Індії; 2) багач, людина, що забагатіла в Індії; 3)...
набóб	СІСЛ.: 430	ар.	1) титул тубільного князя в Індії; 2) європеець, що нажив великі багатства в Індії; 3)...
набóб	СІСМ.: 454	інд. наваб, від араб. нувваб – намісники	1) В Індії титул правителів провінцій, що відокремилися від імперії Великих Моголів; 2)...
набóб	ССІШ: 473	араб. pawwāb, множ. < nāi,b – депутат, уповноважений, намісник, губернатор < nāba – він зайняв чинсь місце	1) титул правителів індійських провінцій, що відокремилися від імперії Великих Моголів; 2)...

На прикладі української лексикографії ХХ ст. можна чітко простежити, як етимологічні відомості в словниках чужомовних слів поступово стають розгорнутими, часом набуваючи ознак статей звичайного етимологічного словника. Можна припустити, що в майбутніх словниках цього типу згадана тенденція набуде подальшого розвитку, хоч у виданнях буде популярний і редукований тип етимологічної довідки.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Рад. школа, 1959. – 307 с.
2. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 242 с.
3. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наук. думка, 1980. – 304 с.: 58 – 59.
4. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 296 – 297.
5. О. Б. Ткаченко. Запозичені слова // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 194.

6. О. Б. Ткаченко. Іншомовні слова // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 230.

Джерела

- СДом.** Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / Склад Доманицький В. – К., 1906. – 128 с.
- СЧСКуз.** Словар чужих слів, 12 000 слів чужого походження в українській мові/ Зібрали З. Кузеля і М. Чайковський; зредагував З. Кузеля. – Чернівці, 1910. – 368 с.
- СЧСБад.** Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко. Словник чужомовних слів / за ред. О. Бадана-Яворенка. – Х.: УРЕ, 1932. – 532 с.
- СІСЛ.** Словник іншомовних слів / Під ред. І.В. Льохіна і проф. Ф.М. Петрова. – Держ. Вид. політ. літ. УРСР, 1951. – 757 с.
- СІСМ.** Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. – К.: УРЕ, 1974. – 776 с.
- ССШ** Сучасний словник іншомовних слів; Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА СИСТЕМА ЯК КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ОБ'ЄКТ

© Валентина Шульгіна, 2008

к. філол. н., Черкаський державний технологічний університет
УДК 811.161.2'322.373

У статті окреслено основні напрями розвитку сучасної лексикографії, запропоновано когнітивно-комунікативний підхід до лексикографічних систем.

Сучасний розвиток лексикографії, що ґрунтується на лексикографічних традиціях, започаткованих В.Далем, Б.Грінченком, С.Ожеговим, які не втратили своєї актуальності і для сучасних укладачів лексикографічних систем [Огляд наявних лексикографічних праць та їх класифікації див., наприклад: 3], характеризується увагою дослідників не лише до традиційних лексикографічних питань, а й до проблем когнітивної та комунікативної лінгвістики, що на сучасному етапі розвитку лексикографії набуває особливої актуальності. Метою нашої роботи є окреслення когнітивно-комунікативного підходу до лексикографічних систем як до систем інформаційних.

Концептуальні підходи до новітнього словникарства полягають у прагненні до максимальної повноти, що реалізується у поєднанні семантичної, граматичної та стилістичної інформації [Див.: 15] та універсальності, пов'язаної із залученням даних інших наук (філософія, психологія, педагогіка, соціологія, теорія інформації, математика тощо).

Інтеграція різних наукових напрямів зумовила розвиток міждисциплінарних секторів лексикографії, таких як лінгвістичні технології, когнітивна лексикографія, комп'ютерна лексикографія та ін., що разом з розвитком комп'ютерної техніки уможливило активізацію створення нових типів електронних словників. Як зазначає Н.Ф.Клименко, «Дослідницька робота, пов'язана зі створенням цих словників, дає цікаві теоретичні узагальнення, оскільки вона спрямована не лише на опрацювання принципів комп'ютерного укладання словників нового типу на основі вже існуючих. Застосування комп'ютера дає змогу сформулювати нові закономірності впорядкування лексичних одиниць у системі мови на основі аналізу великого фактичного матеріалу» [8: 15].

Сучасні лексикографи помічають, що «...змінюється сам тип словника: словник повинен бути суворо формалізованим, таким, прообраз якого ми бачимо зараз у словниках сучасних систем автоматичного перекладу і систем штучного інтелекту» [1].

У зв'язку з цим у сучасній комп'ютерній лексикографії виокремлюють три основних напрями: 1) створення комп'ютерних словників як машинних версій традиційних для їх використання як бази для подальших лінгвістичних досліджень; 2) автоматична побудова словників шляхом комп'ютерної обробки тексту; 3) створення електронних словників (ІПТ) як внутрішніх елементів інформаційних систем [9: 6]. Ураховуючи сучасну тенденцію до синтезу цих напрямів слід взяти до уваги, що створення лексикографічних систем може передбачати як лінгвістичне забезпечення роботи комп'ютерів у межах вирішення проблем штучного інтелекту, так і автоматичну вибірку елементів лексикографічних систем з текстів, а також використання машинних версій традиційних словників як баз даних для систематизації національного мовного ресурсу при формуванні машинних фондів національних мов [Див.: 2; 5; 16 та ін.], опрацювання такого потужного складника машинних фондів національних мов, як термінологічні банки даних (ТБД) різних галузей суспільного життя: науки, виробництва, культури тощо, які за умов їх узгодження з зарубіжними лексикографічними системами термінів сприяли б активізації євроінтеграційних процесів.

Суттєвим для розвитку комп'ютерної лексикографії стало використання ідеографічного підходу до лексики (Ю. М. Караулов, В. В. Морковкін та ін.),

що зумовило появу нового напрямку лексикографії, зорієнтованого на тематичне упорядкування лексикону, – ідеографії, яка була покладена в основу тезаурусуукладання у нетермінологічній лексикографії. На засадах нового напрямку лінгвістичної теорії – ідеографічної лінгвістики – почали укладатися ідеографічні словники [Див. огляд ідеографічних словників, укладених на матеріалі англійської, німецької, французької та іспанської мов: 12]. «Об'єктом ідеографічної лінгвістики, зазначав А. П. Загнітко, – виступають концептуальні структури, що перебувають у фундаменті мовної свідомості (тобто система категорійних мовних значень) та закономірності їхньої репрезентації в конкретних мовних одиницях – лексемах, словоформах, реченнях і текстах» [6: 168].

Специфіка ідеографічних словників полягає в тому, що, на відміну від інших, ідеографічний словник містить не «алфавітний список термінів, а список понять» [13: 101], а лексичні одиниці систематизовані за семантичною ознакою [див.: 4: 3–12]. Ю. М. Караулов відзначав ще й таку особливість ідеографічного словника, як орієнтація на свідомість користувача [7: 155].

В основі ідеографічних словників лежить принцип систематизації логіко-семантичних відношень між компонентами. Цей же принцип характеризує і інформаційно-пошукові тезауруси.

Лексикографічна практика різних країн по суті мало чим відрізняється одна від одної. Спостерігається лише розбіжність між вітчизняною лексикографією, лексикографією Росії, Німеччини та багатьох інших країн, що мають переважно словоцентричний (лексикоцентричний) характер і морфемоцентричним мовознавством Франції, Англії та США, що зумовлено характером і типом відповідних мовних систем [18: 70].

Перед українською наукою постають серйозні завдання створення власного національного інформаційного простору, до складу якого входила б і база електронних видань, серед яких чільне місце мають посісти електронні словники.

Ці проблеми активно досліджують в українській лексикографії останніх років [14: 7–48]. В Україні проблеми комп'ютерної лексикографії лежать в основі наукових досліджень науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАНУ, Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, праць дослідників Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (УМІФу).

Так, спеціалісти УМІФу проводять прикладні дослідження лексикографічних систем, які ґрунтуються на аналізові закономірностей застосування феноменологічних інформаційних процесів у мові.

Такий підхід потребує залучення до лексикографічної діяльності не лише лінгвістів, а й спеціалістів у галузі технічних наук, які на основі теоретичного обґрунтування впроваджують у прикладні лексикографічні системи математичні, інформаційні методи досліджень [11; 14; 17 та ін.].

Інформаційний підхід до лексикографії цілком відповідає сучасним когнітивним тенденціям розвитку лексикографії, при яких інформаційному насиченню словників, особливо електронних, сучасними лексикографами приділяється особлива увага (Ю. Д. Апресян, І. М. Богуславський, Л. Л. Йомдін, О. М. Лук'янова, В. А. Широков, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.).

Зацікавленість сучасних науковців когнітивними аспектами лексикографії актуалізує не лише проблеми, пов'язані з інформаційним забезпеченням тих чи інших різновидів електронних лексикографічних систем, а й комунікативні проблеми реалізації і сприйняття користувачем закладеної в лексикографічній системі інформації. Адже наявна лексикографічна продукція, незважаючи на багатий ілюстративний супровід функціонування мовних одиниць в мовленні, не враховує їхнього функціонального аспекту в процесі комунікації в межах лексикографічної системи.

Усі лексикографічні системи можна віднести до мовних явищ, стосовно яких Л. В. Щерба актуалізував такі три аспекти: мовний матеріал, мовні системи, мовленнєву діяльність [19]. Тобто лексикографічні системи, що ґрунтуються на певному мовному матеріалі, систематизованому з використанням певних когнітивних засад у певних аспектах, слід розглядати як специфічний вияв комунікативного акту між укладачем лексикографічної системи і її потенційним користувачем. У зв'язку з цим актуальність дослідження як когнітивних засад лексикографічного матеріалу (об'єктивного), так і його комунікативних особливостей (суб'єктивного) стає незаперечною [10; 14].

У світлі інформативного підходу до явищ мови це означає, що в лексикографічних системах виявляється не лише інформативність як когнітивна категорія, притаманна мовним одиницям як носіям інформації (інформемам), а й інформативність як категорія комунікативна, що виявляється у процесі функціонування цих одиниць мови в умовах різних комунікативних актів. Специфіка лексикографічної системи будь-якого типу як комунікативної одиниці полягає в тому, що вона являє собою письмовий (електронний) різновид комунікативного акту, адресантом якого є укладач лексикографічної системи, а адресатом – лише гіпотетично передбачуваний користувач. Ця специфіка зумовлює особливості реалізації в таких

інформаційних системах, як лексикографічні, категорії інформативності в когнітивному та комунікативному її різновидах.

Тож, беручи до уваги, що „мова і суб'єктивна і об'єктивна, вона за своєю суттю є двосторонньою субстанцією, зверненою і до світу, і до людини (мова – суб'єкт, мова – об'єкт)» [10: 26], у лексикографічних системах спостерігаємо специфічні відношення об'єктивного, що ґрунтується на когнітивних засадах інформативності, і суб'єктивного, пов'язаного з залученням людського фактора до процесу комунікації. Зазначений когнітивно-комунікативний підхід до лексикографічних систем потребує подальшого дослідження.

Література

1. Андрущенко В. М. Концепция й архитектура Машинного фонда русского языка. – М., 1989. – 200 с.
2. Андрущенко В. М. Машинный фонд русского языка: постановка задачи и практические шаги // ВЯ. – 1985. – №2. – С. 54 – 64.
3. Волошин В. Г. Комп'ютерна лінгвістика: Навчальний посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 382 с.
4. Дубичинский В. В. Лексикографические заметки: Рекомендации создателям словарей. – Харьков, 1994. – 70 с.
5. Ершов А. П. Машинный фонд русского языка – внешняя постановка // ВЯ. – 1985. – №2. – С. 27–34.
6. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с.
7. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
8. Клименко Н. Ф. Нові підходи до укладання комп'ютерних словників // Мовознавство. – 1996. – №4 – 5. – С. 11 – 15.
9. Ковтуненко Л. С. Комп'ютерно-інформаційні аспекти сучасної української лексикографії. – АКД. – К., 1995. – 23 с.
10. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Отв. ред. А. М. Шахнарович. Изд-е 3-е. – М.: КомКнига, 2006. – 128 с. (Лингвистическое наследие XX-го века).
11. Кульчицький І. М. Комп'ютерна технологія укладання словників та проектування словникових баз даних на основі інформаційних лексикографічних моделей: Автореф. дис... канд. техн. наук: 05.13.06 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. — К., 2002. — 20с.
12. Морковкин В. В. Идеографические словари. – М.: Изд-во МГУ. – 1970. – 72 с.
13. Прикладне термінознавство: Навчальний посібник. – Ч.І. / За ред. В. В. Дубичинського та Л. А. Васенко. – Харків: НТУ «ХПУ», 2003. – 145 с.
14. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Широков В. А. Теоретико-лінгвістичні засади та інформаційно-комп'ютерне забезпечення україномовних

лінгвістичних інтелектуальних систем // Мовознавство. – 1996, №4–5. – С.7–48.

15. Тараненко О.О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. – К.: Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
16. Черницький В.Б. Комп'ютерна лексикографія. – Миколаїв: НЦК, 2004. – 84 с.
17. Широков В.А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. — К.: Довіра, 1998. — 331 с.
18. Широков В.А. Феноменологія лексикографічних систем. — К.: Наук. думка, 2004. — 331 с.
19. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – 428 с.

СИНОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛОГОПЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Ірина Іваненко, 2008

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)
УДК 811.161.2'373

Стаття присвячена аналізу української логопедичної термінології з погляду синонімічних відношень. Виявлено такі групи синонімів, як інішомовного та автохтонного походження, інішомовного походження (прості і складені), питоми українські, словосполучення із питомих компонентів як синоніми до однокомпонентних запозичень тощо. Результати дослідження можна використати для створення ідеографічного термінологічного словника.

Щоб визначитися із підходом до вивчення синонімів у логопедичній термінології, слід згадати, що їх природу взагалі визначали з погляду функцій семантичного і стилістичного характеру: а) семантичного добору слова з низки можливих для уточнення, конкретизації, змалювання явища, предмета в різних його аспектах; б) стилістичного добору мовної одиниці з усіх можливих для найточнішого позначення відповідного поняття у функціонально-стильовому й емоційно-оцінному аспекті; в) підсилення семантичної чи експресивної характеристики шляхом ампліфікації; г) уникнення невинуватених повторів [2: 539]. Вважаємо, що для фахової мови поява й функціонування синонімів найвиразніше виявляється у першій функції – на етапі становлення термінології, у другій функції – у випадках, коли нейтральні терміни набувають оцінних конотацій, у третій – звичайно в оприлюднюваних наукових текстах (статтях, доповідях). Загалом поширена думка, що терміни-синоніми називають те саме поняття чи об'єкт, проте не

характеризують різні його властивості (О. Ахманова, В. Даниленко, А. Коваль та ін.).

Отже, синоніми – це слова, стійкі словосполучення, а також афікси, словотворчі типи, граматичні форми, що мають близькі чи тотожні значення, предметно-поняттєву віднесеність. Синонімічні відношення спостерігаємо майже в усіх тематичних групах логопедичної лексики: ТГЛ Назви наук, розділів наук: *корекційна педагогіка = спеціальна педагогіка = дефектологія = дефектологічна наука*; ТГЛ Назви об'єкта й предмета логопедії: *порушення = вади = недоліки = патології = розлади = дефекти мовлення, спеціальний = корекційний, вплив = робота = діяльність* тощо; ТГЛ Назви осіб – учасників логопедичного процесу: *діти з особливими [освітніми] потребами = діти з порушенням (-и) психофізичного розвитку = діти з порушенням (-и) фізичного та (або) розумового розвитку = діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку [тривалого лікування та реабілітації] = особи з обмеженими можливостями здоров'я* тощо; ТГЛ Назви понять, що стосуються основ мовлення: *голосоутворення = утворення голосу = фонація, центр Верніке = сенсорний мовленнєвий центр* тощо; ТГЛ Назви типів і форм мовлення *мовлення писемне = письмове, писання = письмо*; ТГЛ Назви понять мовної норми та її порушень *артикуляція нормативна = чітка, артикуляція нечітка = змазана; мова неправильна = ненормативна = у патології = страждає*; ТГЛ Назви понять, пов'язаних із патологічним станом мовлення: *брадилалія = брадиартрія = брадилогія = брадифразія, дислалія = недорікуватість (заст.), мовні хитроці = емболи бідності мовлення = обмеженість мовлення* тощо; ТГЛ Назви понять, пов'язаних з діями логопеда: *діагностика = діагностична робота = діяльність* та ін.; ТГЛ Назви логопедичних і суміжних закладів, підрозділів: *будинок дитини спеціальний = спеціалізований*; ТГЛ Назви документів: *картка мовного розвитку = мовленнєва картка*.

Насамперед відзначимо ті найскладніші випадки синонімічних відношень термінів чи елементів складених термінів, які спричиняються, з одного боку, до плутанини, невизначеності, з іншого, почасти сприяють уникненню невинуватених повторів у мові, напр.: *У процесі досліджень було виявлено особливості вад розвитку мовлення дошкільників, визначено фактори, які обумовлюють ці недоліки, розроблено принципи подолання мовленнєвих порушень* [3: 10].

Щоб проілюструвати складність оперування багатокomпонентними термінами, пропонуємо таблиці: елементи однієї колонки, перебуваючи у відношеннях синонімії, можуть сполучатися з будь-яким елементом другої колонки у результаті чого утворюється термін на означення того самого

поняття. Відповідно, терміни в прикінцевому рядку, спільному для обох колонок, є синонімами до потенційно утворених складених.

Так, зі значенням ‘загальна назва розладів усного та писемного мовлення’ [СП, 201] функціонує 20 синонімічних складених термінів, утворених такими компонентами (ще 3 вживані аббревіатури та один однослівний):

порушення = вади = недоліки = патології = дефекти (розм.)	мовлення = мовленнєвого розвитку = мовленнєвої діяльності = мовленнєві
= ПМР = ВМР = НМР = логопатія (рідко)	

Зазначимо, що термін *логопатія* в теоретичних працях та в мові практиків-логопедів трапляється рідко, поступово відходить у пасив, проте словники фіксують саме його як основний для загального позначення розладів мовлення (як і термін *логопат* на означення людини з вадами мовлення) [ДС, СП та ін.]. Можна пояснити це тим, що робота з унормування й фіксації логопедичної термінології не ведеться належним чином й автори чи упорядники лексикографічних праць опираються на авторитетні, однак застарілі джерела.

Поняття ‘аргументоване виявлення, встановлення відхилень у мовленні’ може позначатися у 10 варіантах:

діагностика	порушень = дефектів = вад = недоліків = патологій	мовлення = мовленнєвих
-------------	--	-----------------------------------

Поняття ‘відновлення, зміна або заміщення втрачених чи порушених функцій організму’ [Л, 21] – також у 10 варіантах:

компенсація	порушень = дефектів = вад = недоліків = патологій	мовлення = мовленнєвих
-------------	--	-----------------------------------

Основне завдання логопеда – ‘виправлення вад мовлення у дітей з психофізичними недоліками’, ‘виправлення чи ослаблення симптоматики порушень мовлення’ [Л, 21] позначається 40 варіантами:

корекція = усунення	порушень = дефектів	мовлення = мовленнєвих
--------------------------------	--------------------------------	-----------------------------------

= виправлення = подолання	= вад = недоліків = патологій	
------------------------------	-------------------------------------	--

Поняття 'підготовка до оволодіння нормативним мовленням' вербалізоване у 30-ти варіантах:

<i>попередження</i> = <i>пропедевтика</i> = <i>запобігання</i>	<i>порушень</i> = <i>дефектів</i> = <i>вад</i> = <i>недоліків</i> = <i>патологій</i>	<i>мовлення</i> = <i>мовленнєвих</i>
--	--	---

Мовна практика засвідчує, що найуживанішими є одиниці, побудовані на основі складеного терміна *порушення мовлення: корекція порушень мовлення, попередження порушень мовлення.*

Ще складніше із назвами осіб з порушеннями мовлення в системі корекційної педагогіки.

<i>діти</i> = <i>особи</i> = <i>люди</i> = <i>індивіди</i> (<i>дитина</i> / <i>вихованець</i> / <i>дошкільник</i> / <i>учень</i> = <i>школяр</i> / <i>підліток</i> / <i>дорослий</i>)	<i>з особливими [освітніми] потребами</i> = <i>з порушенням (-и) психофізичного розвитку</i> = <i>з порушенням (-и) фізичного та (або) розумового розвитку</i> = <i>які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку [тривалого лікування та реабілітації]</i> = <i>з обмеженими можливостями здоров'я</i> <i>з порушенням (-и) = вадами = недоліками мовлення = мовленнєвого розвитку = з недорозвитком мовлення</i> = <i>аномальні (зниж., заст.)</i> = <i>дефективні (зниж., заст.)</i> = <i>неповносправні (заст.)</i> = <i>наші (розм.)</i>
= <i>логопати</i> (рідко)	

Діти з певними проблемами фізичного та психічного здоров'я на поч. ХХ ст. мали назву *дефективні*, згодом – *аномальні*. Цілком погоджуємося із думкою О. Тищенко про те, що «у суспільстві сформувалося стійке несприйняття словосполучення *аномальна дитина* (як і раніше – *дефективна дитина*) на означення вказаної категорії дітей, оскільки, набувши у загальнорозмовній мові негативних конотацій, суперечить Міжнародній конвенції прав дитини. Ця сама доля спіткала і термін на означення «дитини із вадами мовленнєвого розвитку» – *логопат* (через асоціацію з терміном *психопат*, який так само піддався впливові розмовної негативної конотації)... Щоб вийти із ситуації, що склалася, вчені-дефектологи пропонують кілька

замінників терміна аномальна дитина... Однак виникають нові проблеми: по-перше, велика кількість слів у складі терміна перетворює його в опис явища і ускладнює оперування ним, по-друге, ймовірно, що нові терміни набуватимуть негативних конотацій, як і попередні» [3, 102–103].

Серед логопедичних термінів виокремлюємо групи:

а) термінів-синонімів іншомовного та автохтонного походження: *увула* = *язичок*, *готичне* = *високе (піднебіння)*, *синдром* = *хвороба (Дауна)*, *алалія* = *дисфазія* = *слухонімота* (заст.), *ринолалія* = *палатолалія* (рідко) = *гугнявість* (заст.), *ринофонія* = *гугнявість* (заст.), *мономорфна* = *проста (дислалія)*, *поліморфна* = *складна (дислалія)*; *ротацизм* = *гаркавість* (заст.), *сигматизм* = *шепелявість* (заст.), *дислалія* = *недорікуватість* (заст.), *фонація* = *голос*, *фоноторні* = *вокальні (порушення)*, *нормативне* = *правильне* = *виразне* = *чітке (мовлення)*, *патологічне* = *порушене (мовлення)*;

б) синоніми іншомовного походження (прості й складені): *дефект* = *патологія*, *невротичне* = *функціональне (заїкання)*, *ринолалія* = *палатолалія* (рідко), *алалія* = *дисфазія*, *логорея* = *вортсалат*, *логопедична* = *корекційна* = *спеціальна (вправа)*, *пропедевтика* = *профілактика*, *кінестетичний* = *динамічний (праксис)*, *акустико-гностична* = *сенсорна (афазія)*, *аферентна* = *кінестетична (афазія, алалія)*, *еферентна* = *кінетична (афазія)*, *сенсорна* = *імпресивна (алалія)*, *моторна* = *експресивна (алалія)*, *тахілалія* = *тахіфразія*, *органічне* = *механічне (заїкання, дислалія)*;

в) синоніми питомо українські: *запинки* = *спотикання*, *спрощення* = *скорочення* = *пропуски (складів, членів речення)*, *бідність* = *збідненість* = *обмеженість (мовлення, словника)*, *пухлина* = *утворення (злоякісне)*, *розщеплення* = *незрошення* = *розицілина (твердого піднебіння)* = *вовча паща (розм.)*, *незрошення губи* = *заяча губа (розм.)*, *недорозвиток* = *недорозвинення*, *розпад* = *утрата (мовлення)*, *заїкання* = *заїкування* = *заїкуватість* = *загикування* = *затинання* = *запинання*, *середня* = *виражена (дизартрія)*, *легка* = *стерта (дизартрія)*, *невизража* = *неправильна* = *страждає (мова, вимова)*;

г) словосполучення із питомих компонентів як синоніми однокомпонентним запозиченням: *лексикон* = *словниковий запас*, *фонація* = *утворення голосу*, *емболи* = *мовні хитрощі*, *логорея* = *вортсалат* = *словесний пронос (розм.)*, *метаболізм* = *обмін речовин*, *афазія* = *розпад мовлення* = *утрата мовлення*, *логоневроз* = *порушення застосування засобів спілкування*, *дислалія* = *порушення звуковимови*, *дисфонія* = *порушення голосу*, *трахея* = *дихальне горло*;

г) словосполучення із питомих компонентів як синоніми складеним запозиченням: *літеральна парафазія* = заміни звуків, *фонетичні дефекти* = порушення звуковимови;

д) повні назви та їхні короткі або скорочені дублети: *словниковий* (= лексичний) *запас* = *словник* = *лексикон*, *мовлення писемне* (= *письмове*) = *письмо* = *писання* (= *читання*), *мовлення усне* = *слухання* = *говоріння*, *мовлення імпресивне* = *сприйняття*, *вимовляння звуків* = *звуковимова*, *утворення голосу* = *голосоутворення*, *діагностична робота* (= *діяльність*) = *діагностика*, *інфекційні хвороби* = *інфекції*, *загальний недорозвиток* (= *недорозвинення*) *мовлення* = *ЗНМ*, *фонетико-фонематичний недорозвиток* = *ФФН*, *дитячий церебральний параліч* = *ДЦП*;

е) дублети з епонімами: *руховий центр мовлення* = *центр Брока*, *афазія акустико-гностична* = *афазія Верніке*, *акінето-регідний синдром* = *хвороба Паркінсона*, *афазія Брока* = *еферентна афазія* = *кінетична афазія*.

Для впорядкування терміносистеми важливо встановити точну відповідність між наявними варіантами терміна та позначуванням поняттям з погляду точності значення, лаконічності, стилістичної нейтральності, зважаючи на доцільність вживання запозиченого або питомого слова.

Література

1. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Т. М. Мацюк. – Львів, 1994.
2. Синоніми / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія [ред. колегія: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 539–542.
3. Тищенко О. М. Конотативність у термінології / О. М. Тищенко // Українська термінологія і сучасність: зб. наукових праць / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – Вип. IV. – Київ: КНЕУ, 2001. – С. 101–103.

Джерела

- З** Золотоверх В. В. Становлення та розвиток дошкільних закладів для дітей з психофізичними вадами в системі спеціальної освіти України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / В. В. Золотоверх; Інститут дефектології АПН України, 2001. – 22 с.
- ДС** Дефектологический словарь / под ред. А. И. Дьячкова. – М.: Изд-во «Педагогика», 1970. – 504 с.
- Л** Логопедия: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дефектология» / Л. С. Волкова, Р. И. Лалаева [и др.] / Под. ред. Л. С. Волковой. – М.: «Просвещение», 1989. – 528 с.
- ПС** Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К.: «Вища школа», 1982. – 216 с.
- СП** Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник / За ред. В. І. Бондаря. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с.

- Т** Теорія і практика сучасної логопедії: Зб. наук. праць / За ред. В. І. Бондаря – К.: Актуальна освіта, 2004–2007. – Вип. 1–4.
- Лп** Трошин О. В. Логопсихология: Учебное пособие / О. В. Трошин, Е. В. Жулина. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 256 с.
- Х** Хватцев М. Е. Логопедия: Пособие для студентов пед. ин-тов и учителей спец. школ / М. Е. Хватцев. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 476 с.

ПРОСПЕКТ СЛОВНИКА КОРПУСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

© Ніна Лозова, 2008

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374

У статті наведено засади створення першого в Україні словника термінології корпусної лінгвістики. Викладено принципи формування реєстру, способи подання ремарок, граматичних та семантичних характеристик у словнику.

За останні десятиліття створено національні універсальні корпуси текстів для написання на основі таких корпусів словників і граматик національних мов. Сьогодні текстові корпуси вже існують для багатьох мов. Тенденція побудови корпусів текстів природних мов привела до виникнення напряму корпусної лінгвістики.

Корпусна лінгвістика сьогодні активно розвивається фактично в усіх національних мовознавчих науках. Уведення до лінгвоукраїністики нового напряму і робота над створенням Національного корпусу української мови викликали потребу в створенні „Словника корпусної лінгвістики», який ставить перед собою завдання дати визначення термінів і номенів, уведених в обіг цією дисципліною.

Словник розрахований на фахівців у галузі корпусної лінгвістики, студентів і всіх, хто цікавиться корпусною лінгвістикою.

Основу реєстру становлять терміни і номени корпусної лінгвістики. Крім того – деякі терміни загальнонаукового використання та терміни з інформатики та обчислювальної техніки і окремі загальновживані слова. Реєстр словника плануємо добирати зі спеціальної літератури, присвяченої дослідженням з корпусної лінгвістики.

За правописну норму використано четверте видання „Українського правопису» (К., 1993).

Реєстрові одиниці в Словнику розміщено за алфавітом. Якщо термін складається з кількох слів, вони всі виносяться в реєстр (напр., **ШТУЧНА МОВА; ЕЛЕКТРОННИЙ ЗАГОЛОВОК ТЕКСТУ; ЕЛЕКТРОННИЙ ЗАГОЛОВОК КОРПУСУ**). До реєстру вводимо й ініціальні аббревіатури та складноскорочені слова.

Словникова стаття складається з реєстрового слова, його відповідника англійською мовою (якщо можливо), граматичної характеристики, тлумачення.

Тлумачення здійснюємо у два способи: підведенням позначуваного поняття під найближче родове поняття із зазначенням його диференційних рис (**ТЕГ** (tag), а, ч. Інформація, яку додаємо до одиниці мови) та шляхом відсилання до синоніма (**МАРКЕР**, а, ч. Те саме, що **тег**).

Похідні від реєстрового слова подаються за принципом гніздового розташування, якщо вони не мають додаткового семантичного або стилістичного компонента (при іменнику подаємо прикметник і похідний іменник, при прикметникові – прислівник та іменник, при дієслові – пасивну форму дієслова, дієприкметник, віддієслівний іменник і прикметник, утворений від цього іменника). Такі похідні наводимо після двох скісних ліній:

РЕПРЕЗЕНТАТИВНИЙ, на, не. ... // **репрезентативність**, ності, жс.;

КОДУВАТИ, ую, уєш, *недок. і док, що* ... // **кодування**, я, с.

Якщо реєстрове слово має синонім, то його подаємо після тлумачення через крапку з комою:

ЛІНГВІСТИЧНЕ АНОТУВАННЯ, я, с. Процес додавання лінгвістичної інформації до одиниці мови; лінгвістичне маркування.

Синонімічний термін наводимо на своєму місці за алфавітом з посиланням на термін, який тлумачимо, за формулою **Те саме, що:**

ЛІНГВІСТИЧНЕ МАРКУВАННЯ, я, с. Те саме, що **лінгвістичне анотування**.

ТЕГ (tag), а, ч. Інформація, яку додано до одиниці мови.

МАРКЕР, а, ч. Те саме, що **тег**.

Якщо в реєстрового слова є близьке за значенням слово, його подаємо наприкінці всієї статті після крапки напівжирним прямим шрифтом у вигляді формули **Див. ще** прямим світлим шрифтом:

МАШИНОЧІТАНИЙ, на, не. ... Див. ще **розмічений**.

Якщо термін має кілька значень, то їх позначаємо з абзацу арабськими цифрами з крапкою напівжирним прямим шрифтом:

ТІЛО (body), а, с. **1. інф.** Внутрішня частина інформаційного об'єкта, що містить повідомлення або опис певної дії. *Т. циклу; Т. процедури.*

2. Те саме, що **кóрпус**.

Іменник подаємо у формі називного відмінка однини великими літерами напівжирним шрифтом. Після слова ставимо кому і закінчення родового відмінка однини, починаючи з останньої незмінної літери (якщо іменник уживається лише в множині, після нього вказуємо закінчення родового множини). За традицією останню незмінну літеру не наводимо для іменників II відміни чоловічого роду однини. Потім через кому курсивом зазначаємо рід іменника – *ч.*, *ж.* або *с.* (для множинних ставиться позначка *мн.*):

ЗБАЛАНСОВАНИСТЬ, ності, *жс.*;

ДА́НІ (data), них, *мн.*, *інф.*

Коли окреме слово або окреме значення вживається переважно в однині або множині, після граматичної характеристики або цифри з номером значення вказуємо *перев. одн.* або *перев. мн.* курсивом. Якщо реєстрове слово не має множини, після нього вказуємо *мн. немає* курсивом. Коли окреме значення вживається тільки в однині або множині, після граматичної характеристики або цифри з номером значення вказуємо *тільки одн.* або *тільки мн.* курсивом.

Реєстрове слово – прикметник подаємо великими літерами напівжирним шрифтом у формі однини чоловічого роду, зазначивши закінчення називного відмінка жіночого та середнього роду через кому прямим світлим шрифтом, починаючи з останньої незмінної літери:

РОЗМІ́ЧЕНИЙ, на, не.

Так само подаємо і дієприкметник.

Реєстрове слово – дієслово наводиться великими літерами напівжирним шрифтом у формі інфінітива. При ньому через кому подаємо прямим світлим шрифтом закінчення форм першої та другої особи теперішнього (для дієслів недоконаного) або простого майбутнього (для доконаного виду) часу:

ДУБЛЮВА́ТИ, юю, юєш, *недок.*, *що*.

Якщо в особових дієсловах форма I особи не вживається, зазначаємо *1 ос. немає* курсивом. Якщо вживається лише 3 особа, зазначаємо *тільки 3 ос.* курсивом.

У дієсловах співвідносних видів реєстровим виступає недоконаний. При ньому після граматичних характеристик і крапки з комою великими літерами напівжирним шрифтом наводиться доконаний вид з тими самими граматичними характеристиками, що й недоконаний. У разі, якщо дієслово вживається як у недоконаному, так і доконаному виді (двовидове), у граматичній характеристиці пишемо *недок і док.* курсивом:

ТЕГУВА́ТИ, ую, уєш, *недок. і док.*, *що*.

При дієслові після вказівки на вид подаємо його синтаксичні зв'язки – особливості керування – курсивом через дефіс (напр., *кого-що* або, якщо дієслово може керувати лише назвою неістоти – *що*): **КОДУВАТИ**, *ую, уєш, недок. і док, що*.

Дієслово, що не передбачає додатка, маркуємо *кого-що і без дод. або чим і без дод.* тощо.

Префіксальне дієслово співвідносного виду може тлумачитися через форму **Док. до** прямим світлим шрифтом:

ПРОДУБЛЮВАТИ, *юю, юєш. Док. до дублювати.*

Після граматичних характеристик ставимо крапку, що відділяє їх від тлумачення.

Ці самі граматичні характеристики зазначаємо біля похідних, поданих після скісних напівжирним шрифтом малими буквами.

Якщо граматична характеристика значення відрізняється від загальної для слова, вона подається при значенні після арабської цифри з крапкою, що вказує на номер значення.

За необхідності при тлумаченні після крапки даємо короткі словосполучення через кому курсивом:

КОРПУС, *у, ч., корп.* Структуроване зібрання машиночитаних текстів певної природної мови. *К. даних; Ілюстративний к.*

Коли форма слова в словосполученні зберігає форму реєстрового слова, воно подається скорочено – перша літера з крапкою. У випадку, коли форма слова не збігається з реєстровою, подаємо першу літеру і закінчення, починаючи з останньої незмінної через дефіс:

ОБЧІСЛЮВАЛЬНИЙ, *на, не. ... О-на техніка.*

Фонетичні та морфологічні варіанти слів подаємо в одній статті через кому з великої літери напівжирним шрифтом:

ТЕГ, ТЕГ.

Відповідник англійською мовою наводимо безпосередньо після реєстрового слова в дужках світлим шрифтом:

ДАНИ (data), *них, мн., інф.* Інформація, подана у вигляді, придатному для обробки автоматичними засобами за можливої участі людини.

Функціонально-стильова характеристика за допомогою ремарок вказує на приналежність слова до певної галузі знань. Так, для загальнонаукових термінів і номенів ремарок не подаємо. Якщо слово належить до лексики певної галузі інформатики або лише корпусної лінгвістики, подаємо відповідну ремарку курсивом після граматичної характеристики через кому (список ремарок наводимо наприкінці проспекту):

АЛФАВІТ, у, ч. 1. *лінгв.* Сукупність літер, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку.

2. *інф.* Сукупність символів, які використовують у системі кодування.

Реєстрові слова подаємо з наголосом.

Реєстрові слова подаємо великими літерами напівжирним шрифтом; тлумачення – прямим шрифтом, граматичні та стилістичні ремарки, словосполучення при статті і *див.* – курсивом.

Словник складається з передмови, списку скорочень та власне словника.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

див. – дивися	незм. – незмінне
дод. – додаток	одн. – одина
док. – доконаний вид	ос. – особа
ж. – жіночий рід	перев. – переважно
інф. – інформатика	с. – середній рід
комп. – комп'ютерна лінгвістика	скор. – скорочений, скорочено
корп. – корпусна лінгвістика	сл. – слово
лінгв. – лінгвістика	т. зв. – так званий
лог. – логіка	ужив. – уживається, уживатися
мат. – математика	у т. ч. – у тому числі
мн. – множина	фіз. – фізика
невідм. – невідмінюване	ч. – чоловічий рід
недок. – недоконаний вид	

ОЦІННИЙ КОМПОНЕНТ У НОМІНАЦІЯХ ОСІБ НА МАТЕРІАЛІ «ЩОДЕННИКІВ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

© **Наталія Мазур, 2008**

Національний аграрний університет (Київ)

УДК 811.1:81'42

У статті на матеріалі «Щоденників» С. Єфремова розглянуто оцінні номінації осіб, відзначено негативно-оцінні характеристики, наведено контексти реалізації лексичної семантики, здійснено класифікацію негативно-оцінних характеристик людей за вдачею, мораллю, інтелектом, соціальною поведінкою, емотивним ставленням автора.

Сучасники називали Сергія Єфремова «совістю української нації». Він був відомим громадським, політичним діячем України, заступником голови Центральної Ради, академіком і віце-президентом Всеукраїнської Академії наук, одним із засновників і співробітників газети «Рада», літературознавцем і публіцистом. С. Єфремов залишив для нащадків документи, деталі, подробиці, свою оцінку бурхливої історії України початку XX століття. Авторський аналіз утвердженого більшовиками тоталітаризму в Україні маємо в його «Щоденниках».

Характерна ознака текстів «Щоденників» С. Єфремова – взаємодія розмовної (з усіма її емоційно-експресивними відтінками) та книжної лексики. Значну групу розмовної лексики становлять номінації осіб, про яких згадує автор. У тексті «Щоденників» активізуються номінації осіб за ставленням мовця до адресата. Оцінність як семантична категорія охоплює поняття негативної, позитивної та нейтральної оцінок, що з'являються у відповідній комунікативній ситуації і стосуються номінацій осіб, предметів, явищ тощо.

Характеристиці оцінки та оцінних значень присвячено праці як загальнотеоретичного плану [4], так і конкретно-аналітичного типу, коли вивчаються лексичні одиниці з оцінною семантикою у різних стилях і жанрах [1]. Оцінка людей, їхніх характерів, діяльності пов'язана у С. Єфремова переважно з негативними емоціями. Як зауважують дослідники, С. Єфремов „писав вельми гостро, зокрема коли йшлося про живих і неживих колег з фаху істориків української літератури» [2: 418]. Відповідно контекстів із позитивною оцінкою, згаданих у «Щоденниках» осіб порівняно менше. Зокрема відзначаємо часто вживане означення *хороший*. Лексеми *хороший, сердешний* у текстах «Щоденників» є не тільки багатofункціональними, а й полісемантичними, вони характеризуються різним ступенем градації ознаки. Оцінна семантика наявна в контекстах, у яких ідеться про соціальні відносини, проблему майна, матеріальних статків, напр.: «10 грудня 1923 р. Хохлича не застав і спинився у Рудинських. Але щоб їх не стіснити, думаю перебратись до музею. Рудинські (дві сестри і брат, ще не вернувся з Києва), видко, *дуже хороші, сердешні люди*. З ними якось легко» [3: 44]; «5 лютого 1924 р. Померла Л. П. Линицька, *хороша артистка* і, що дивніше, разом і *хороша людина*» [3: 69–70].

Розмір щоденникових записів зумовлює короткі характеристики людей. Як правило, С. Єфремов послуговується в цих характеристиках оцінними словосполученнями з опорним словом *людина, чоловік*. Загальна семантики цих слів мотивує вживання розгорнутих оцінних словосполучень з нанизаними однорідними членами речення – узгодженими та неузгодженими

означеннями, напр.: «31 жовтня 1928 р. Ховали С.В.Старицьку, *хорошу лагідну людину*» [3: 684]; «9 липня 1928 р. Помер професор-академік Теофіл Яновський. *Хороша надзвичайно людина, справжній гуманіст, найпопулярніший, мабуть, лікар у Києві*» [3: 660]; «27 листопада 1925 р. З чого сталася смерть [Ол[ександра] Саліковського] – невідомо, а був він на диво здорова людина. Це давній мій, ще з «Киевских Откликов», приятель, людина дуже хороша, чесна, хоч може занадто експансивна. *Українець зроду й симпатіями*, свідомим українцем став тільки тоді, як переїхав був (р[оку] 1910-го, здається) до Москви» [3: 303]; «29 вересня 1926 р. Вечір у Черняхівських. Був Садовський, багато співав, розказував своїм звичаєм. Ось людина, якій ніхто не дає 70 років: *свіжий, молодий, бадьорий, жвавий – так років на 40 виглядає. Молодчина та й годі!*» [3: 406].

Здебільшого характеристики С. Єфремова стосуються оцінки інтелектуальних здібностей людей, напр.: «28 грудня 1925 р. Я раз тільки й бачив його [Корша] на своєму віку, – року 1912 в Москві був у його... Такого блискучого чоловіка, з таким ясным розумом і шипучою дотепністю я не зустрічав ще. ...і всюди не вступиш було за цим *всеосяжним розумом, за його блискучою пам'яттю*» [3: 314].

Серед позитивних оцінок людей виокремлено характеристики зовнішності (високий, дужий, кремезний, старий, молодий, сивий, рум'яний, свіжий); *вдачі* (веселий, безпосередній, бадьорий, жвавий, невгамовний, справжній гуманіст, хороша лагідна людина, серйозна порядна людина, проста людина, хороша, але наївна людина, чесна, надзвичайно чиста душа, солідний, працьовитий, уважний, імпульсивна, розкидлива натура, захоплий, непостійний, багата, оригінальна натура, оригінальна людина, незлобива людина, дуже хороша людина, ділова людина, порядна людина, спостережливий, надзвичайно чесна, сильна людина); *інтелекту, таланту* (розумний, талановитий знавець Мирного, ясний, всеосяжний розум, блискуча пам'ять, блискучий чоловік); *професіоналізму* (тямущий етнограф, найпопулярніший лікар, добрий майстер, столяр, дуже добрий робітник, поет, чудовий артист, добрий вчений, хороша артистка, мудрий адміністратор); *ідеології* (свідомий, більша свідомість національна, громадська до нігтів на пальцях людина, українець зроду і симпатіями, свідомий українець).

Значна кількість негативно-оцінних номінацій осіб свідчать про те, що автора найбільше обурювали такі риси людей, як *відсутність інтелекту, нечесність, кар'єризм, підлабузництво, непрофесіоналізм, неінтелігентність* тощо. Часто вживаним є означення *дрібна, дріб'язкова людина*. Зауважимо, що ці словосполучення співвідносні із зневажливою формою *людці*, пор.: «23 лютого 1925 р. Що за *дивно-дрібна і гидка людина* [М. Грушевський]. Не

дурно ж я боявся, коли поставлено було питання про його поворот на Україну» [3: 200].

Плеонастичні словосполучення *маленькі людиці, мізерні людиці* вживаються поряд із іншими епітетними словосполученнями, в яких форма *людиці* містить негативно-оцінний компонент, напр.: «1 грудня 1928 р. Верхи комуністичні також спантелечені... «Скажуть мені, – хвалився один нарком, – зарізати мого секретаря, і через 10 хвилин його вже не буде». А верхівка заклопотана такими важливими справами, як цькування Єфремова! Воїстину, велика злість розпирас цих дрібненьких, манісеньких людиців...» [3: 704].

Недостатність розумових здібностей людини С. Єфремов пов'язував із балакучістю. Ця ознака вербалізується у тексті у кількох оцінних назвах, зокрема в авторському неологізмі *балаклій*, що вживається в такому контексті: «29 листопада 1925 р. Стрівся вчора з «артільним батьком», М. В. Левицьким. Усе такий же балакучий – многорічковий і глупоглаголивий... Взагалі – балаклій... Ненадійна людина» [3: 304].

В одному лексико-семантичному полі з епітетами *дріб'язкова людина, дрібні людиці* перебуває також оцінне словосполучення *пуста й нікчемна людина*, пор.: «11 березня 1925 р. Кажуть, що була навіть спеціальна нарада, на якій Грушевський заборонив усім своїм співробітникам іти на академічне свято. Що за пуста й нікчемна людина!» [3: 206].

Такі вади людського характеру, як *хитрість, брехливість, підступництво* отримують різко негативну оцінку С. Єфремова, як, наприклад, у контекстах: «16 березня 1929 р. Прочитав статтю Дорошкевича в останньому числі «Життя й Революція» – «Шевченко в селянських переказах». Брехун і лакей, і то свідомий, бо ж знає, що бреше і лакействує, підла душонка! Це лакей з натури, якої вже не переробиш» [3: 746].

Часто вживаними у записках С. Єфремова є лексеми з негативною семантикою *донощик, провокатор*, напр.: «3 травня 1928 р. Після відкриття засідання на голову його запропоновано Вернадського, як першого Президента. Тоді встає провокатор Тутківський і заявляє: «А я пропоную на голову Наркомоса М. О. Скрипника». Почалося голосування» [3: 623].

Особливістю вживання негативно-оцінних лексем за ознакою *нерозумний* є функціонування їх також як лайливих слів. Становлячи синонімічний ряд з лексемами *пришелепуватий, ідіот, тупа пронура* та ін., лексема *дурень* найчастіше виступає у функції категоричного підсумку певного роздуму про діяльність тієї чи іншої особи, пор.: «14 жовтня 1926 р. Нарешті сьогодні появився Студинський – просто на засідання Відділу... І відразу заявив, що він сидів у польській тюрмі. Холуй і дурень, – видно, мало його держали, що не навчився навіть людського поводження» [3: 414].

Лексеми з виразно-оцінною семантикою *хами, невігласи, нездари* займають проміжне місце між лексикою на позначення таких понять, як *нерозумний і непрофесіонал, неук*, пор.: «11 жовтня 1924 р. Образилися полтавські *хами*, як сміють наперекір волі їхній йти та «організовувати общественное мнение», - так вони звуть втручання в цю справу Академії. В старі часи нічого подібного не могло статись, а тепер усякий *невіглас* уважає себе за мецената, а виступає справжнім вандалом» [3: 151].

Внутрішня форма таких негативно-оцінних слів, як *підлиза, облесник, кар'єрист, донощик* досить прозора, тобто і поза контекстом вони виступають як негативно-оцінні номінації, проте конкретні висловлювання С. Єфремова мотивують вживання саме цих оцінних назв, напр.: «4 січня 1925 р. А цих яруг тепер стільки, що серед них пропала школа. А *підлизи, облесники масними язиками* співають гімни, мастять словами. А справа йде все гірше, школа падає все нижче... І нарешті й самі комуністи кажуть, - звісно, розумніші: школа виховує або петлюрівців або бандитів, нам вона нічого не дає, oprіч *кар'єристів*» [3: 182].

Характерною ознакою ідіостилю С. Єфремова є пояснення негативно-оцінних назв за допомогою нанизаних контекстуальних синонімів *паршивець, цинік, дурень, лицемір, брехун, підлиза, донощик, фарисей, неакуратний контрагент, шахрай, тупиця, кар'єрист, шилихвіст*, а також використання цих назв як наскрізних характеристик діяльності певних осіб.

На тлі емоційно-експресивних інвектив відзначаємо стилістичну нейтральність епітетних характеристик на зразок *малопомітний, малоінтелігентний, неавторитетний* тощо, пор.: «13 травня 1924 р. Недавно заподіяв собі смерть член ВУЦВК'а якийсь Лутовкін. *Фігура, мабуть, малопомітна*, бо нічого про його ніхто не знає, але факт самогубства «особи» звернув на себе увагу» [3: 120].

Будь-яке аксіологічне значення реалізується у найменуваннях з загальнооцінною та частково оцінною семантикою. Прагматично зумовлюючись окремими комунікативними ситуаціями та взаємодіючи з іншими модальностями, номінації на позначення загальної оцінки виконують у щоденниковому тексті характеристичну функцію [5: 9].

У досліджуваних текстах С. Єфремова відзначаємо широке використання такої стилістичної фігури, як *ампліфікація*. Нанизання негативних характеристик щодо діяльності певних осіб узгоджується із загальною тенденцією стилю автора: різко критичне ставлення до названих вище людських вад і висока вимогливість до професійної діяльності і морально-етичних норм поведінки людей. Не маючи таких зразків перед собою, С. Єфремов дозволяє собі відверті, різкі оцінки, які, очевидно, можливі були

саме в щоденикових записках: «20 квітня 1925 р. Йде шалена антирелігійна пропаганда. Ота груба скотина, штурпак отой з луженою глоткою грамофона й душею маньяка, сам Дем'ян Бедний – розмахнувся на «Євангелію од Дем'яна», де гнусним тоном сутенера розповідає євангельську історію під грусний регіт капусти головатаї» [3: 225].

У функції номінацій особи з негативним оцінним компонентом виступають *зооніми* – метафоричні найменування осіб, в яких на перший план виступає певна характеристика людської вдачі: *офіційльні й офіціозні соловейки, смирення ягня, старий лис, хитрий лис, покірне телятко, ласкаве телятко, маленькі цуцики*. Метафори-зооніми вживаються у широких контекстах, що мотивують увиразнення того чи іншого семантичного компонента, напр.: «10 лютого 1924 р. Коли сюсюкає дитина – це часто буває гарно, принаймні мило, безпосередньо; але коли отак недорікувати починає доросла людина – це гидко, бо претензійно, штучно, вимушено. А офіційльні й офіціозні соловейки, що виступали на одкритті, виспівували, що це й єсть саме пролетарське мистецтво, «мистецтво для найширших мас». Цікаво, що в йому ті маси розібрали б?» [3: 72].

У тексті «Щоденників» С. Єфремова зафіксовано негативно-оцінні номінації, що характеризують людей:

1) за вдачею: *балакучий, боягуз, помпадур, помпадур-літератор, нахаба, інтриган, інтриганська натура, Іуда, злобна людина, неспокійний старичина, хам, патякало, промітний бердичівець, рішучий, задирливий;*

2) за мораллю: *цинічний, цинік, український яничар, брехливий донощик, брехливий пан, брехун, нестерпучий брехун, лакей, холопи, холуй, підла душонка, гидкий провокатор, шпиг, провокатор, шахраї, здирник, пройда, льокай, підлиза, кляузник, фарисей, облесники, пліткарі (політики), донощик з професії, маньяк доносів і брехень;*

3) за інтелектом: *невіглас, дурень, штурпак, дубова голова, дурний цензор, злобний ідіот, злобні дурні, нерозумна людина, прищелепуватий, тупиця;*

4) за соціальною поведінкою: *головотяп, дикун, кар'єристи, злодій, лакей, жулік, есерчики, підлиза, шкурники, халтурники, справжній вандал, партійні злочинці, партачі, спекулянти, полигач, професійні фальшивники, судді-хабарники та злодії, теперішні самодержавчики, хитрий малорос, хитрий мужичок, хитромудрі Одісеї більшовицькі, чорносотенний папаша, червоний академік;*

5) за емотивним ставленням автора: *груба скотина, ласкаві та покірні телятка, маленькі цуцики, офіційльні й офіціозні соловейки, каналія, йолоп, мерзотники, моральний троглодит, самовпевнені й тупі невігласи, невігласні дурисвіти, нікчема, остання шельма, хами незамасковані, падлюки, наволоч,*

паскуда, патентований хрунь, погань абияка; самодур, свині, ідіот, старий капосник, старий лис, хитрий лис, старий мерзотник, стерво, ледащо, тупа понура, тупоумний гнусний тип, шарлатан, шилихвіст, шмаркачі.

Поряд із оцінкою окремих людей С. Єфремов подає загальну негативну оцінку цілого покоління, що виховувалося в умовах відповідного режиму. Це такі назви: *нещасне, кволе, розбещене, позбавлене всякого ідеалізму і глибоко невігласне покоління; нещасні, запльовані і зогиджені діти; змалку розбещене і розпаскуджене покоління; хулігани, нероби, сифілітики; звихнуте покоління; нещасні діти, нещасне покоління; бідна, нещасна молодь*. На узагальнених характеристиках освіти, методів виховання позначається ідеологія «рабської сторони проклятої». Оцінна лексика щодо покоління за своєю негативною конотацією близька до розглянутих вище номінацій: *«5 грудня 1925 р. Погуляли в освіту – і досить. А скільки жертв від цієї гулянки! Ціле покоління неуків і хуліганів, з яких вже й більшовики не знають, що робити, нарікаючи на «зміну»*. А далі ще гірше буде, коли ця «зміна» справді вийде на роботу – без знання, без уміння й охоти до роботи, без дисципліни, розбещена й здеморалізована вкрай, зате з привичками до легкого, підсоложеного життя» [3: 306]; *«9 січня 1924 р. Юрко Юр-вич розказував, що в дитячій санаторії, де він перебував улітку, була така сама система... Наслідки – бачимо... Нещасне покоління росте – зогиджене, запльоване фарисейською рукою тупоголових дурнів та розгнуданих садистів»* [3: 54–55]. З наведених мікроконтекстів вибудовуються синонімічні відношення між лексичними номінаціями покоління, зміна, діти, молодь.

Щоденниковим записам С. Єфремова властива суб'єктивна іронічно-саркастична тональність. Нею зумовлена частота вживання і семантика лексичних номінацій, уживаних автором для характеристики людей, рис їхнього характеру, поведінки, загалом оцінки тогочасного суспільства. Реакція С. Єфремова на події, що відбувалися упродовж 1923–1929 рр., виразно негативна. Стильові параметри тексту «Щоденників» Сергія Єфремова детерміновані використаними лексичними номінаціями, у яких засвідчено: 1) різке протиставлення позитивної та негативної характеристики людей з переважанням негативної оцінки; 2) негативно-оцінну характеристику покоління. Оцінна номінація осіб опосередковано пов'язана з функціонуванням у тексті С. Єфремова абстрактних іменників на *-ість*; *-ство*, що означають негативні риси людського характеру, поведінки тощо. Насичення тексту названими номінаціями відбиває особливості авторського стилю, а також специфіку мемуарної літератури відповідного часового зрізу в історії української культури.

Література

1. Вільчинська Т. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові. – Тернопіль: Мова, 1996. – 177 с.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
3. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
4. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
5. Соловій У. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі малої прози кін. XIX – поч. XX ст.). – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника – Івано-Франківськ, 2003. – 22 с.

СПОСОБИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПОХІДНИХ ПРИЙМЕННИКІВ У СЛОВНИКОВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 11-ТИ ТОМАХ

© Ірина Мейзерська, 2008

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374

У статті проаналізовано способи лексикографічного розроблення прийменників прислівникового та іменникового походження, а також розглянуто проблему розмежування значень прийменника та твірної частини мови при граматичній омонімії.

Словник української мови в 11-ти томах (СУМ) став першим словником в українській лексикографії, де були детально розроблені й застосовані принципи моделювання та ілюстрування значення прийменника як частини мови. Як відомо, прийменники у цьому словнику розроблені, залежно від особливостей їх семантики та функцій, за двома основними критеріями, а саме за відмінками (формально-граматичний принцип) та за відношеннями (семантико-граматичний принцип). Детально ці принципи були описані Г.М.Гнатюк [3].

Словник української мови в 11-ти томах [8] став класичним джерелом, на яке орієнтується й сучасна лексикографія. Але аналіз реєстру та принципів розробки прийменників у ньому показав цілу низку особливостей, які слід узяти до уваги для подальшого удосконалення їх лексикографічної моделі.

Зокрема спостерігаємо деякі розбіжності у розмежуванні значень і функцій прийменника та прислівника (адже багато прийменників є похідними від прислівників). Аналіз вибірки таких одиниць зі словника показав наявність чотирьох моделей побудови словникової статті, що може свідчити про неусталеність прийменникової системи, яка в останні десятиліття зазнає бурхливого розвитку, та сумніви укладачів словника щодо точного окреслення їх значення як прислівникового чи прийменникового. Адже одиниці такого типу здатні виступати в обох значеннях, і проявляються вони в залежності від синтаксичного оточення. Розглянемо для унаочнення зазначені лексикографічні моделі.

1. Прийменник та прислівник подано як омоніми, тобто в окремих словникових статтях з відповідними номерними позначками. За цим принципом розроблено такі лексеми, як *зверху, зверху, здовж, мимо, поперед, попереду, прич* та ін. Тлумачення має таку структуру:

ПОПЕРЕД¹ *присл.*

ПОПЕРЕД² *прийм. з род. в...*

2. Прийменник та прислівник подано як різні значення в структурі однієї словникової статті, тобто як багатозначне слово. В такому разі використовуються примітки *прийм. (близько, відносно, довола (довкіл), кругом, навколо, оподалік, посередині, скрізь (діал.), спереду* та ін.) або (частіше) *у знач. прийм. (вище, відповідно, впродовж, вслід, всередині, збоку, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, напереріз, наприкінці, напроти, насподі, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обік, обіч, попліч, поряд, раніше, суспіль* та ін.). Структура словникової статті побудована таким чином: БЛИЗЬКО 1) *присл...*, 2) *прийм. з род. в...*; або ж ВИЩЕ 1-3: *присл.*, 4) *у знач. прийм. з род. в*. Саме ця модель є найпоширенішою у словнику.

3. Інколи функції прислівника та прийменника подано в межах одного значення через дві скісні риски як відтінок значення. Наприклад: НАПРИКІНЦІ *присл...* // *у знач. прийм. з род. в*; НАСУПРОТИ *присл...* // *у знач. прийм. з род. в*.

4. В окремих випадках прислівникове та прийменникове значення лексеми не розмежовуються взагалі, а просто подаються через кому. Наприклад: НАВКРУГ *присл., прийм.*; НАВКРУГИ *присл., прийм.*; ОКРУГИ *присл., прийм.*; ОПІСЛЯ *присл., прийм.*

Як бачимо, значення прислівника та прийменника розмежовуються по-різному: в одних випадках вони відокремлюються (моделі 1 та 2), а в інших – подаються лише як відтінок значення (модель 3), або ж взагалі не відокремлюються (модель 4). У зв'язку з цим виникає необхідність вироблення єдиних принципів розроблення словникових статей

прийменників різного походження. Прийменники прислівникового походження доцільно виділяти в окремий лексикографічний тип [1] і всюди відокремлювати від твірних прислівників. За О. О. Тараненком, «виділення формально тотожних лексичних одиниць як омонімів здійснюється завжди, коли між ними не відчувається семантичної близькості – незалежно від гетерогенного чи гомогенного їх походження» [9: 31]. Але у випадку з прийменниками прислівникового походження ми маємо справу з так званими граматичними омонімами, які розрізняються своїми особливостями функціонування, зберігаючи при цьому значну семантичну близькість. Тому для моделювання значення, функцій та правил вживання у мовленні, а також з метою уникнення змішування цих частин мови користувачами їх слід чітко розмежовувати.

У таких спірних випадках корисним є звернення до лексикографічної практики інших мов, зокрема російської. Так, у сімнадцятитомному словнику сучасної російської літературної мови [5], незважаючи на певну його непослідовність, використано цікавий спосіб оформлення словникової статті: спочатку наведено граматичні ремарки при реєстровому слові, а потім подано розробку кожного із цих значень. Такий спосіб дає змогу, з одного боку, не виходити за межі однієї словникової статті, а з іншого – цілком чітко і логічно розмежовувати значення, на самому початку статті даючи користувачеві інформацію про типи граматичних значень та можливу частинимовну належність слова. Наведемо приклад: *ВОКРУГ нареч. и предлог. 1. нареч. ... 2. предлог с род. пад.* Для цього слова первинним є значення прислівника, тому його подають першим. Але для деяких лексем у словнику основним є прийменникове значення. У таких випадках саме його виносять на перше місце: *СКВОЗЬ предлог и нареч. 1. предлог с вин. пад. ... 2. нареч.* Такий спосіб опрацювання прийменників досліджуваного типу використано і в новому 20-томному виданні Словника сучасної російської літературної мови [6], і в тлумачному Словнику російської мови в 4-х томах за редакцією А. П. Євгенєвої [4].

Щодо сучасних словників типу [7], то в них такі слова подано як омоніми і розроблено в окремих словникових статтях.

Іншу групу новостворених одиниць прийменникового типу іменникового походження становлять лексикалізовані у значенні прийменника відмінкові форми деяких іменників, такі як *типу, коштом, шляхом, ціною* та ін. Ці одиниці в аналізованому нами словнику зазвичай подаються у словниковій статті до відповідних іменників як сталі одиниці, виділені напівжирним шрифтом. Але в більшості випадків ці одиниці тлумачаться без вказівки на їх прийменникове значення, іншими словами, визнається їх наявність у мові, але

їх функціонування як прийменників здебільшого не відображається. При лексикографуванні таких одиниць спостерігаємо випадки їх неоднозначного тлумачення. Розглянемо дві однотипні у структурному та функціональному плані одиниці: *ціною* та *шляхом*. Згідно з прийнятою нами термінологією, їх слід відносити до одного лексикографічного типу і розробляти за єдиними принципами. Але першу одиницю (*ціною*) подано в словниковій статті до реєстрового іменника *ціна* і розроблено таким чином: *ціною чого, якою (добути, добитися). Затративши, уживши щось або жертвуючи кимсь, чимсь, дістати бажане, отримати потрібне, без виділення прийменникового значення (хоча спосіб тлумачення виразно вказує на це), тоді як другу (шляхом) розроблено в окремій словниковій статті як прийменник, причому вона єдина з вищезазначених одиниць подана як прийменник. Ще кілька прийменників іменникового походження (типу *круг, округ, коло, кінець*) подано як омоніми до відповідних твірних іменників. До цієї ж групи слід віднести і деякі складені прийменники, утворені шляхом поєднання первинного прийменника та відмінкової форми іменника (*в результаті, у зв'язку, на зразок* тощо), які також не мають відповідної розробки у словнику.*

На нашу думку, такі одиниці, з огляду на їх невелику кількість, найдоцільніше було б подавати як прийменники в окремих словникових статтях за певним виробленим стандартом або, якщо й подавати їх у межах словникової статті твірного слова, то обов'язково супроводжувати позначкою *прийм.*, зазначати відмінок або відмінки, з якими вони вживаються та притаманні їм функції, що відсутнє в аналізованому нами словнику.

У лексикографічній практиці відомі різні виходи з подібного становища, зокрема дублювання прийменникової одиниці шляхом її подання і в словниковій статті первинного прийменника, що входить до її складу, і як спеціального значення повнозначного реєстрового слова. Так, В.В.Веселитський у своїх коментарях до Великого російсько-чеського словника зазначає, що в ньому «заслугує на увагу подання ... складених прийменників, а також узагалі сполучень, що виконують у мові службові функції пов'язування», підкреслюючи при цьому, що «це питання зараз є одним з найменш розроблених» [2: 105]. Саме так у вищезазначеному словнику розроблено складені прийменники типу *в течение, в зависимости от, в направлении, за исключением, во время*, що спочатку виділені окремими значеннями у статті відповідних прийменників (*в, за*), а потім продубльовані й у статтях реєстрових слів *течение, зависимость, направление* тощо [2: 105]. Такий підхід може бути продуктивним для реалізації антропоцентричного принципу побудови словника, оскільки: 1) зосереджує увагу користувача на

наявності та функціонуванні певної складеної приємникової одиниці у мові; 2) дає користувачеві поняття про функціонування первинного приємника як елемента складнішої приємникової одиниці; 3) відзначає особливості сполучуваності повнозначного слова, його здатність функціонувати у сполуках із службовою функцією; 4) подає аналіз і розробку значення та функцій готової цілісної одиниці – складеного приємника. Саме так реалізується комплексний функціональний підхід, що репрезентує лексику як цілісну систему взаємопов'язаних елементів.

Ще однією проблемою СУМа є те, що синоніми, або навіть діалектні варіанти приємників чи одиниць, що виступають у значенні приємника, не подано у відповідному значенні. Тобто словник не відображає їхньої функціонально-смыслової ідентичності, що виражається перш за все у вживанні з одними відмінками, вираженні тих самих відношень та спільній семантиці. Найчастіше ці одиниці відрізняються хіба що наявністю діалектного чи розмовного компонента і супроводжуються відповідними позначками (*діал.*, *розм.*). Так, лексема *навколо*, згідно зі словниковою статтею, має значення прислівника та приємника, але такі її діалектні варіанти, як *надокола*, *навдокола*, *надоколо*, *наокіл*, *наоколо* подано лише як прислівники. Так само і реєстрове слово *навкруги* подане у словниковій статті як прислівник та приємник, тоді як його варіанти *наокоз* та *наокоз* – лише як прислівники. Синоніми *назустріч* і *настрічу* мають спільну семантику, обидва здатні виступати у функції як прислівника, так і приємника (у функції приємника обидва потребують давального відмінка). Але для першого з них у словнику виділено і прислівникове, і приємникове значення, а для другого, рідше вживаного, – лише прислівникове. Слово *обабіч* у словнику має дві функції: прислівника і приємника (у *знач. прийм.*), тоді як його синонім *пообіч*, близький як за семантикою, так і за функціональними особливостями, виконує лише одну функцію – прислівникову. Випадки такої непослідовності не поодинокі в СУМі. Викликає питання і розробка лексеми *поодалік* (*поодаль*), яка подана у словнику лише як прислівник, але в ілюстрації до неї фігурує складений приємник *поодаль від* (взагалі відсутній у словнику як одиниця): *Випрану сорочку (нейлонову) краще сушити на плічках, поодаль від джерела тепла*.

Проаналізований матеріал указує на необхідність детального вивчення та перегляду реєстру приємників для їх класифікації за походженням, структурою, значенням, функціями та створення відповідних релевантних моделей лексикографічної розробки. Розглянувши моделі лексикографічної розробки приємників прислівникового та іменникового походження та спираючись на лексикографічну практику інших словників, можемо стверджувати, що найдоцільнішим є розмежування різних значень лексеми

або у вигляді омонімів у різних словникових статтях (як у випадках з прийменниками іменникового походження, які меншою мірою зберігають семантичний зв'язок із твірним іменником), або ж у межах однієї словникової статті, але з чітким розмежуванням значень та функцій з метою уникнення їх сплутування.

Література

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды: Интегральное описание языка и системная лексикография. – Т. 2. – М., 1995. – 767 с.
2. Веселитський В.В. Деякі прийоми подавання прийменників у великому російсько-чеському словнику // Лексикографічний бюлетень. – Вип. IX. – К., 1963. – С. 103–106.
3. Гнатюк Г.М. Про принципи розробки прийменників у Словнику української мови // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С. 70–87.
4. Словарь русского языка: в 4-х т. / Гл. ред. А.П.Евгеньева. – М., 1981 – 1984.
5. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. – М., 1950 – 1965.
6. Словарь современного русского литературного языка: В 20-ти т. – Т.1. – М., 1991. – 864 с.
7. Словарь структурных слов русского языка. – М., 1997. – 420 с.
8. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.
9. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання). – Київ–Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

ІДЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК МОВИ ПОЕТІВ-ШІСТДЕСЯТНИКІВ: КОНЦЕПЦІЯ, ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ

© Уляна Міщук, 2008

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
УДК 811.161.2'374

У статті розглянуто основні аспекти теорії і практики створення словників мови окремих авторів, зокрема системно-типологічної організації авторських словників, питання доцільності укладання лексикографічних праць за принципом довідковості тощо. На основі контекстуального опрацювання творчості поетів-шістдесятників запропоновано модель ідеографічного словника.

Наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. у лінгвістиці помітно зростає інтерес до вивчення мови письменників. Індивідуальні стилі поетів, прозаїків, драматургів стають об'єктами численних наукових досліджень.

Основи для систематичного вивчення мовотворчості автора почали закладатися ще в 20-х рр. минулого століття. У кінці 40-50-х рр. це питання набуває ще більшої актуальності і привертає до себе увагу таких дослідників, як Л. Булаховський, В. Ващенко, П. Плющ, Т. Комаринець, К. Дорошенко та ін. Головним об'єктом вивчення в цьому напрямку для науковців стає мова творів Т. Шевченка. У 50-х – на поч. 60-х рр. з'являються наукові праці про стилістичні особливості творів І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського та ін. У цей час у парадигмі ключових термінів лінгвостилістики формується поняття *індивідуальний стиль письменника*.

Кожна творча особистість реалізує себе насамперед завдяки своєрідності ідіолекту, ідіостилю. Взірцем високого художнього синтезу та інтелектуалізації поетичного слова є мовотворчість поетів-шістдесятників. Вона постає як «багатопланова художня система, у центрі якої – особистість письменника, власне світобачення, осмислення дійсності і відображення її у відповідній системі мовновиражальних засобів» [6: 3].

Шістдесятництво як соціально-політичному, ідеологічному, філософському та естетичному феномену присвячено чимало праць в Україні та за її межами. Попри різнобічне розкриття цієї проблеми вона все ж не вичерпала себе й досі є предметом дослідження як літературознавців, так і мовознавців.

Культурна епоха шістдесятництва, як вважає дослідниця Н. Зборовська, виробила «демократичну» й «елітарну» парадигми [3: 26]. Творчість поетів цього періоду постає як цілісне філософське й естетичне явище, в основі якої – індивідуальна свобода самовираження.

Рідко хто з поетів-шістдесятників сповідував аполітичний та асоціальний стиль поезії. Через те одні заплатили за своє інакодумство та національне волевиявлення роками ГУЛагів, інші – роками мовчання як виклик системі. Проте всупереч обставинам зуміли жити духовним життям в атмосфері антидуховності. Їхнє слово – містке, афористичне – несло правду, незважаючи на заборони, ідейні постулати, фальсифікації.

Звернення саме до творчості шістдесятників видається нам актуальним з декількох причин, оскільки вона 1) дає змогу пізнати особливості художнього мовомислення того часу, беручи до уваги всі екстралінгвальні чинники; 2) дає можливість виявити особливості ідіостилю поетів, чия творчість протягом тривалого часу була штучно вилучена з українського літературного процесу; 3) потребує більшого теоретичного осмислення й різноаспектного наукового дослідження та збереження мовно-культурної пам'яті, зафіксованої у слові.

Творчість поетів-шістдесятників перебувала у полі зору таких мовознавців, як С. Єрмоленко, В. Русанівський, Л. Пустовіт, В. Калашник, А. Загнітко, О. Степанюк, Р. Стефурак, Т. Берест, Т. Беценко, П. Білоусенко, А. Бондаренко, Н. Данилюк та ін. Проте їхні дослідження стосувалися більшою мірою лінгвостилістичного аспекту. Але, як засвідчує світова практика, не може бути кращого джерела для вивчення індивідуального стилю письменника, як авторська лексикографія.

Утвердження авторської лексикографії як об'єктивного методу вивчення мовної особистості, ідіостилю письменника знаходить вираження у слов'янському лексикографічному досвіді, в організації оригінальних словникових проєктів. Практична авторська лексикографія ХХ ст. пропонує різноманітні зразки словників: завершених і незавершених, у вигляді пробних зошитів, окремих випусків чи томів.

Ідіостильову спрямованість російської авторської лексикографії можна простежити як у повних, так і в диференційних довідниках. До числа перших належить «Словник поетичної мови Марини Цветаєвої» (1996–2001), до інших – словники образних засобів, наприклад: «Словник тропів І. Бродського» (1995), «Метафора В. Маяковського: Словник. Таблиці. Коментар» (1997), «Словник мови Достоевського» (2001).

Згадані праці розраховані на довідковість, проте не позбавлені ідеологічного спрямування, яке полягає в тому, що укладачі розуміють склад словника як *слово семіотичне, дискурсне, поетичне*. Ідіолект автора у цих працях поданий як динамічна система, відповідно до цього й виділено основні етапи його розвитку та введена комунікативна й тематична складові у розгляді як конкретних поетичних творів, так і поетичного світу в цілому.

Уваги заслуговують словники, укладені дослідниками під час зіставного вивчення ідіостилів декількох авторів. До таких праць належить «Словник мови російської поезії 20 ст.» (Т. 1, 2001) за редакцією В. Григор'єва, укладений на основі творчості 10 поетів Срібного віку: І. Аннінського, А. Ахматової, О. Блока, М. Гумільова, С. Єсеніна, Й. Мандельштама, В. Маяковського, Б. Пастернака, В. Хлебнікова, М. Цветаєвої.

Вагомим матеріалом для вивчення історії лексичної системи російської літературної мови І пол. ХІХ ст. і стилістичних особливостей художнього слововживання О. Пушкіна є «Словник мови Пушкіна» (1956 – 1961). До словника входять слова, наявні в основному тексті академічного видання творів і листів О. Пушкіна (Т. 1 – 16. – М., 1937 – 1949). Словникові статті об'єднують матеріал, що стосується слова зі всіма його формами й у всій повноті значень. 1982 року вийшли «Нові матеріали до словника Пушкіна»,

де подана лексика, взята із варіантів творів О. Пушкіна і яка не увійшла до основного корпусу словника.

До праць довідкового типу відносимо і проспект «Словника мови російської радянської поезії» (1965) В. Григор'єва. Це видання – зведений диференційний словник поетичної мови (на основі 28 поезій 12-ти видатних поетів ХХ ст.) – вийшло під назвою «Поет і слово. Досвід словника» (1973). Словник подає естетично вагомі слововживання (розрізнено загальномовні метафори, вживання слова в алегоричному контексті, символічне вживання тощо). Концепція цієї праці зазнала певного впливу принципів і методів словникового опису тлумачного «Словника М. Горького» (ред. Л. Ковтун та ін., 1975).

За ідеографічним принципом побудований 2-томний «Словник поетичних образів Н. Павлович» (1999), який складається із сукупності «парадигм» образів російської поезії і прози XVIII–XX ст. (на основі творчості більше ніж 600 авторів). У ньому 23 великих розділи («Живі істоти», «Вода», «Світло і темрява», «Рослини» і под.), що мають дрібніші рубрики, у межах яких згрупована інформація про образи. Словник дає можливість побачити світ поетичного образу як єдине ціле, що розвивається, і зрозуміти, який внесок у процес розвитку кожного образу зробив той чи інший автор.

Тезаурусний принцип групування тропів закладений в основу «Матеріалів до словника метафор і порівнянь російської літератури XIX–XX ст.» (2000) Н. Кожевнікової і З. Петрової. Випуск охоплює три частини. У 1-ій за ідеографічним принципом згруповані реалії, що порівнюються з птахами; у 2-ій – метафори й порівняння; у 3-ій – тропи й фігури. Конкретна словникова стаття у кожній із 3-ьох частин відкривається назвою предмета чи образу порівняння. Наприклад, розділ «Рельєф» містить статті, реєстровим словом яких є назви предмета порівняння (*Везувій, Каміння, Піски* і т. ін.). Образи порівняння відповідним чином розкриває ілюстративний матеріал, який упорядкований хронологічно. Поряд із основними джерелами XIX–XX ст. словник подає приклади з давньоруської літератури, а також фольклорні паралелі і паралелі з духовної поезії, Біблії та Євангелія.

Польська авторська лексикографія представлена двома вагомими працями. Це *Słownik języka Adama Mickiewicza*. Red. nacz.: Konrad Górski i Stefan Hrabec. T. I – X (1962 – 1980) і *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. Red. Halina Konieczna, Witold Doroshewski. T. I (1965), T.II (1973). Словники належать до довідкового типу, фіксують усю наявну лексику, починаючи від службових одиниць, тлумачення яких часом займає декілька сторінок, до повнозначних лексем та їх фонетичних варіантів.

Доповнюють авторську лексикографію словники рим (Słownik hymnów Adama Mickiewicza, 1970 та Słownik hymnów Stanisława Trembeckiego, 1961).

На цьому фоні помітне місце займають інверсійні словники, так звані «Słowniki a tergo» (напр. Indeks a tergo do Słownika języka Jana Chryzostoma Paska, 1976).

В українській лексикографічній практиці словники авторської мови мають порівняно недавно традицію. До створення робіт такого жанру дослідники почали звертатися тільки в 2-ій половині минулого століття.

Найбільше словників створено на матеріалі мови творів Т. Шевченка. Це, зокрема, «Шевченкова лексика: Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка» В. Ващенка, П. Петрової (К., 1957); «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І. Огієнка (Вінніпег, 1961); «Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка: Словник-показчик» (Д., 1982); «Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка» у 4 т. О. Ільницького, Ю. Гаврика (Едмонтон; Торонто, 2001); «Фігури мови Тараса Шевченка: Короткий словник на 154 терміни» (Т., 1998), яким передували «Словничок Шевченкової мови» Нестора Літописця (Малечі Н.) (Миколаїв, 1916) і «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» цього автора (Херсон, 1916).

Протягом 1950 – 80-х рр. опубліковано словопоказчики до мови письменників: «Лексика» «Енеїди» І. П. Котляревського. Показчик слововживання» В. Ващенка, Ф. Медведєва, П. Петрової (Х., 1955); «Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки» М. Бойко (К., 1961); «Лексика мови Архипа Тесленка» А. Сизька (Х., 1970); «Художнє слово Василя Стефаника» І. Ковалика, І. Ощипко (Л., 1972); «Лексика п'єс та од І. П. Котляревського» А. Бурячка, А. Залашка, А. Ротача, М. Северина (К., 1974); «Лексика поетичних творів Івана Франка» І. Ковалика, І. Осипко, Л. Полюги (Л., 1990).

Згадані показчики – довідники філологічного типу, які дають можливість простежити всі випадки функціонування слова у творі, проаналізувати всі його форми та значення. Коментарі, тлумачення, граматична та стилістична характеристика тут відсутні, що свідчить про спробу укладачів не нав'язувати готових тлумачень слова. Такі праці можуть служити основою для повного словника мови письменника

Найбільшим досягненням у цьому напрямі української лексикографії є «Словник мови Шевченка» у 2-х т. та «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3-х т. Кожен словник розкриває багатство лексики поета, визначає її семантико-граматичні особливості. Ці праці теж більше зорієнтовані на довідковість, ніж на енциклопедичність чи тематичність.

Словники вичленовують і пояснюють усі значення слів, що вжиті письменником, та відтінки їхніх значень. Проте, на нашу думку, широкопанорамне бачення творчого світу поета неможливе без чіткої систематизації лексичного матеріалу, тобто поділу на тематичні групи, без ієрархії словесних асоціацій, без концептуальних координат тієї чи іншої лексеми і т. ін. Тому вважаємо ідеографічний принцип класифікації матеріалу найдоцільнішим і найзручнішим для комплексного вивчення різних рівнів мовної системи.

Теорія укладання ідеографічних словників знаходить висвітлення у працях таких мовознавців, як Й. Касарес, Л. Щерба, І. Штерн, В. Дубічинський, Ю. Караулов, Ю. Степанов, І. Гетьман, В. Морковкін, Ж. Соколовська та ін. Їхні погляди щодо типології ідеографічних словників не завжди збігаються. Одні (Л. Щерба, В. Дубічинський, В. Морковкін) виділяють у два окремі типи ідеографічний словник і тезаурус, інші (І. Гетьман, І. Штерн, Ю. Степанов) вважають обидва поняття аналогічними, тотожними. Однак кожен з дослідників дотримується тієї думки, що саме завдяки ідеографічному словникові можна показати системний характер мовного багатства, підійти до його вивчення комплексно.

Як бачимо, на сьогодні лінгвістика ще не виробила єдиного погляду щодо укладання авторських словників. У польській, російській, українській лексикографії домінують словники довідкового типу, побудовані за алфавітним принципом, одиницею яких є всі слова, використані автором у його творах. Але, на нашу думку, не завше виокремлення кожної лексеми є важливим для розуміння творчості письменника в цілому, його світогляду, ідеалів. Та про ці «недоліки» говоримо умовно, бо на той час перші напрацювання в галузі авторської лексикографії, особливо української, були вагомим внеском у розвиток мовознавства.

Через вивчення мови творів письменника пізнаємо мовну особистість автора, яка всебічно розкриває себе завдяки взаємодії 3-ох рівнів: вербально-семантичного, лінгвокогнітивного та мотиваційного. Виходячи з такої ієрархії, запропонованої Ю. Карауловим, вважаємо за доцільне подати власне бачення моделі авторського словника, а саме словника поетів-шістдесятників.

Не завжди можна чітко визначити структуру авторського словника. Це пов'язано з різномірністю та неоднаковою природою вибраних одиниць. Щоб якнайповніше охопити лексичне багатство досліджуваного автора, пропонуємо розглянути ідеографічну систему організації реєстру, беручи за основу тривірневий принцип вивчення мовної особистості.

Тип і призначення словника

Словник належатиме до тлумачного типу. У ньому якомога повніше буде репрезентовано лексичне багатство мови поетів, максимально виражений рівень тезаурусу та прагматикону.

Характер словника

- за обсягом матеріалу – повний (авторський тезаурус);
- за кількістю досліджуваних авторів – збірний;
- за основним об'єктом опису – стилістичний словник (описує семантико-стилістичні риси творчості авторів);
- за одиницею опису – словник із заголовною одиницею, яка дорівнює слову, і заголовною одиницею, більшою від слова (словник стійких висловів, цитат);
- за способом опису – багатопараметровий словник;
- за розміщенням заголовних одиниць – неалфавітний, ідеографічний.

Структура словника

Пропонуємо III блоки словника, відповідно до 3-ох рівнів мовної особистості. Словник ставить своїм завданням зафіксувати в основному повнозначні лексичні одиниці, ті, які є домінантою мовостилію запропонованих авторів.

Специфіка об'єкта дослідження дає змогу мотивувати вибір матеріалу таким чином:

I блок охоплюватиме лексику, важливу для розуміння творчості письменника в цілому, його світогляду, ідеалів. Одночасно ці слова мають характеризувати неповторний індивідуальний світ митця і вирізнятися величезною смисловою, естетичною та етичною навантаженістю.

У **II блоці** варто зробити акцент на засобах інтелектуалізації поетичного мовлення, зокрема на образах, символах, які розкривають мовно-національну картину світу, актуалізують позитивно чи негативно марковані власне авторські асоціації. Словник дасть можливість побачити світ поетичного образу як єдине ціле, що розвивається, і зрозуміти, який внесок у процес розвитку кожного образу зробив той чи інший автор через витворення власної стійкої системи наскрізних художніх образів.

Найбільш ґрунтовного дослідження потребує рівень прагматикону, що становитиме **III блок** словника. У ролі параметрів прагматичного рівня можуть бути такі одиниці мовної структури, як слова, афоризми, тексти, оніми тощо, або ж у функції таких одиниць можуть використовуватися стилістичні прийоми – алюзія, ремінісценція, іронія, гіпербола, антитеза, гра слів і т. ін. – усе, що в поетичних текстах указує на передумови, джерела авторського світобачення й ідіостилію.

Об'єктом нашого дослідження є поетичні тексти Ліни Костенко, Василя Стуса та Миколи Вінграновського.

Реєстр словника становитимуть загальноновживані одиниці та авторські новотвори, зокрема лексико-тематичні групи на означення мови, мислення, волевиявлення та почуттів, світосприймання, різних видів діяльності і т. ін.; образи, символи; стійкі вислови, цитати.

Структура тлумачної статті

У І блоці словника реєстрова одиниця – **слово**. Далі наводиться його тлумачення (при потребі) і формальна (граматична) характеристика. Ілюстративний матеріал повинен якнайточніше відбивати семантику реєстрової лексики, яка, у свою чергу, пояснює думку, закладену автором у тексті. Ремаркування після словникової статті вказуватиме на стилістичні можливості реєстрового слова. Якщо описуване слово зустрічається не тільки в одного автора, а в кількох, то про це свідчатимуть ілюстрації, після яких у круглих дужках вказуватимуться прізвища поетів.

Крім звичайних слів, систематизованих у тематичні групи, можуть бути представлені лексикалізовані морфеми типу *пра-пра-пра-про*, які є виразниками певних інтенсивно-параметричних сем. Порівняймо: *Стояла баба, руки склала / Старій давно пра-пра-пра-про...* (М. Вінгр.) і *...дивлюсь: мій прадід, / і пра-пра-пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом* (Л. Кост.).

У II блоці реєстрова одиниця – **образ**. Наскрізним для усіх трьох поетів є макрообраз України, що поєднує в собі цілу низку асоціативних рядів. Наприклад: 1) *Україна – держава – батьківщина – вітчизна – край – мати*; 2) *Україна – руїна – згарище – пустка – туга – неволя*; 3) *Україна – воля – свобода – перемога* та ін.

У III блоці реєстрова одиниця – **стійкий вислів (цитата)**.

Наприклад: *Ще ви, чорні, передохнете, / поки кінь цей упаде!* Тут ілюстративним матеріалом служитиме макроконтекст, який виразно вказуватиме на мотивацію, глибоко розкриватиме думку автора: *Біле – біле – біле поле. / Чорний гомін. / Вороння. Посідало та й замірялось про убитого коня. / Скаче кінь, копитом цокає, тонко вухами пряде... / Ще ви, чорні, передохнете, / поки кінь цей упаде!* (Л. Кост.); *Летів розлого чорний-чорний ворон/обезземеленим безкраїм небом, / і безберегий лет його значився, / як апокаліпсису переддень* (В. Ст.).

До кожної частини словника пропонуємо ввести **Довідкову частину**, яка міститиме інформацію про те (це в основному стосується II і III блоку), у яких джерелах читач може почерпнути детальнішу інформацію про описувану одиницю; коментарі стосовно ідейно-естетичного значення лексики чи синтаксису; інформацію про передумови створення того чи іншого образу.

Джерела словника

Джерелами для створення словника обираємо поетичні тексти Л. Костенко, В. Стуса та М. Вінграновського різних періодів творчості з

метою якомога повніше охопити матеріал, який підлягає лексикографічному описові, розкрити специфіку доби, виявити особливості індивідуально-авторської картини світу.

Таким чином, словник поетичної мови шістдесятників (і не тільки митців цієї доби) дасть можливість пізнати нову, якісно іншу реальність завдяки слову та імпліцитним смислам, що приховані в ньому; побачити всю красу слова, яке не може існувати ізольовано, поза контекстом.

Подані нами пропозиції щодо укладання авторського словника не претендують на універсальність, натомість потребують глибшого осмислення та доопрацювання.

Література

1. Гетьман И. М. Общая идеография. Конспекты лекций по спецкурсу. – Нежин, 1993. – С. 5.
2. Дубинский В. В. Искусство создания словарей. Конспекты по лексикографии. – Харьков, 1994. – С. 21–23.
3. Зборовська Н. Стильовий портрет шістдесятництва // СіЧ. – 2001. – №2. – С. 26–27.
4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М., 1979.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – С. 7.
6. Козловська Л. Мовотворчість М. Стельмаха в контексті української народнописаності // Автореф. ... дис. канд. філол. н. – К., 1994. – С.3.
7. Лінгвостилістика. Об'єкт. Стиль. Мета. Оцінка: 3б. наук. праць, присв. 70-річчю від дня народж. д-ра філол.наук., проф. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – 528 с.
8. Морковкин В. В. Идеографические словари. – М., 1970. – С. 7.
9. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – М., 1975. – С. 50.
10. Шестакова Л. Л. Авторский словарь в аспекте лексикографической типологии // Русистика сегодня, 1998. – № 1–2. – С.41–52.
11. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К., 1998. – С. 312.
12. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л., 1958. – С. 54–92.

Джерела

- М. Вінгр.** Микола Вінграновський. З обійнятих тобою днів. – К., 1993.
Л. Кост. Ліна Костенко. Вибране. – К., 1989.
В. Ст. Василь Стус. Палімпсест. Вибране. – К., 2003.

ПРОБЛЕМА ВИДІЛЕННЯ МІЖЧАСТИНОВИХ МОРФОЛОГІЧНИХ ОМОНІМІВ

© Ольга Шипнівська, 2008

Інститут філології Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка
УДК 811.161.2. 373

У статті розглянуто проблему визначення морфологічних омонімів з урахуванням білатеральної природи мовного знака. Аналізуються різні підходи визначення графічно тотожних морфологічно неоднозначних одиниць.

Одним із проявів мовної неоднозначності є омонімія – явище, яке характеризує мову як особливу знакову систему. О. С. Ахманова зазначає: «поширеність омонімії свідчить про те, що мова є особливою специфічною системою із власними закономірностями, які не зводяться до загальних характеристик інших семіотичних систем» [2].

Попри численні дослідження омонімії існує певна непослідовність у трактуванні омонімічних одиниць, у питаннях розмежування текстової та системної омонімії, повної та часткової. Це зумовлено розбіжністю підходів до аналізу явища та неоднозначністю термінів, якими послуговуються для їх визначення: *слово, словоформа, значення*.

Омонімічна терміносистема розвивалася в межах традиційної лексикології та лексикографії, а тому, на думку багатьох дослідників [3; 18; 19], виявляється непридатною для пояснення багатьох типів омонімії. Зокрема, не розглядають омонімічність одиниць на рівні словоформи, що є актуальним як для теоретичних досліджень, так і для практичних розробок. У теоретичному плані це стосується принципу інтегрального опису лексики будь-якої мови, за яким всі одиниці мови повинні мати належний опис у словнику з можливістю створення загального вчення про функціонування мови в повному комплексі формальних та змістових засобів, у практичному – зумовлюється необхідністю побудови удосконалених спеціальних АОТ-орієнтованих словників та адекватних граматик.

Предметом цього дослідження є графічно тотожні словоформи, які мають різне морфологічне значення. У статті розглядаємо головні засади виокремлення таких одиниць з урахуванням двопланової природи мовного знака.

Тотожність омографів у формальному (графемному) аспекті та відмінності їх у змістовому (граматичному чи лексичному) відображають знакову природу писемної форми мови – невідповідність плану вираження й плану змісту. Введення омографів у функціональну площину омонімії із залученням морфологічного рівня лінгвістичного аналізу актуалізує їх змістовий план і суттєво розширює обсяг омонімії, показує системні зв'язки, діапазон формальної варіативності багатозначних одиниць мови.

Означення «морфологічні» вживаємо для експліцитного розмежування серед граматичних омонімів синтаксичних і морфологічних, що відповідає виділенню двох відповідних видів граматичної семантики. Морфологічний компонент значення таких одиниць розглядаємо у двох площинах: як загальне лексико-граматичне значення та як значення граматичних категорій у межах однієї частини мови.

Прийнятому в нашому дослідженні поняттю морфологічний омонім традиційно відповідають загальні поняття „омограф», «омоформа». Аналіз їх здійснюється, як правило, в контексті лексичних омонімів як випадки часткової омонімії [16: 16; 10; 14: 68–84].

Визначаючи омоніми як слова, що мають однаковий звуковий склад, але є відмінними, цілком самостійними за своїм значенням, автори монографії «Сучасна українська мова. Лексика і фразеологія» омографи поряд з омоформами й омофонами трактують як різновиди лексичних омонімів [13: 45–58].

Виділені нами морфологічні омоніми, крім традиційних термінів, кваліфікуються і як омографи суто граматичні та омографи лексико-граматичні [9: 65–66], і як граматичні омоніми [17: 345], і як складні лексико-граматичні омоніми [12: 76].

У традиції польської лінгвістики для опису значеннєво різних графемно тотожних словоформ уживається термін «міжпарадигматичні омоніми» [18].

Омографи в науковій літературі здебільшого розглядаються як факти випадкового збігу, на відміну від лексичних омонімів, і якщо вони й мають свій лінгвістичний статус, то лише як стилістичний засіб мовлення. Для їх класифікації найчастіше беруться різномірні критерії: лексичний, граматичний, акцентуаційний [2; 7]. Однією з перших на потенційність та закономірність явища омонімії на рівні словоформи вказала Д. Буттлер у передмові до «Словника польських омонімічних форм», розглядаючи продуктивні моделі омонімів польської мови [20: 5].

Погоджуємося із думкою тих учених, які вважають, що новому осмисленню явища омонімії може сприяти врахування білатеральної природи мовного знака, яке пов'язується насамперед з іменем Ф. де Соссюра [19; 9].

У лінгвістичних дослідженнях, присвячених омонімії, для виділення омонімічних одиниць застосовуються, як правило, унілатеральний підхід. Тотожність плану вираження науковцями переважно розуміється як тотожність звучання омонімічних слів. Так, за визначенням Д. М. Шмельова, омонімія, а відповідно омоніми, – це «звуковий збіг мовних одиниць, значення яких не пов'язані між собою» [17].

Деякі автори зазначають, що тотожність графічної форми вважати ознакою омонімії не можна, оскільки писемна мова є вторинною, похідною від усної форми [12: 164; 15: 40]. Погоджуємося з думкою Л. В. Малаховського, який такий підхід вважає некоректним. Учений зазначає, що писемна форма мови повинна вивчатися у випадку дослідження омонімії, оскільки не є повністю ізоморфною усній: «у разі вивчення омонімії не може не враховуватися ознака тотожності письмової форми слів і слова, тотожні тільки за написанням, не повинні вилучатися із списку омонімів» [9: 33].

За іншим підходом, під тотожністю означальних розуміють лише графічну тотожність слова, фонетична форма загалом до уваги не береться [6]. Проте в цьому випадку не враховується важливий компонент означального – звукова форма слова – через це за межами омоніміки залишаються слова, що є омонімами в звуковому варіанті мови, але не перебувають у відношенні графічної тотожності.

Повноправність статусу омографів у мові та в мовленні на основі повного списку графічно тотожних одиниць російської мови здійснюється в дисертаційному дослідженні М. Г. Петренка [11]. На думку дослідника, омографія – закономірне мовне явище, яке за своєю представленістю та різноманіттям проблематики повинно виділятися як окремий розділ омонімії [11: 4].

Розглядає графічно тотожні одиниці унілатеральними Е. Аврам'юк: «графема є одиницями унілатеральними, мають певну форму, але не мають значення» [18: 25]. Незважаючи на це, праця згаданої дослідниці має важливе теоретичне та практичне значення. У ній змодельовано явище омонімії на рівні графічно тотожних словоформ, які належать до різних парадигм (на відміну від тих словоформ, які входять у парадигму одного слова). Для виділення 150 моделей Е. Аврам'юк залучила багату джерельну базу, куди ввійшли також дані, отримані з морфологічно анотованого корпусу текстів [18: 15].

Іншим підходом є врахування тотожності обох форм вираження. Проте чіткої думки стосовно того, в якому співвідношенні перебувають між собою

дві ознаки – звукова і графічна (чи повинні вони братися до уваги одночасно, чи достатньо присутності одного із них), – немає.

Одні вчені розглядають графічну тотожність як ознаку обов'язкову, таку, що постійно супроводжує тотожність звучання [16: 41], тобто вважають, що дві формальні ознаки – фонетична й графічна тотожність означальних – об'єднуються.

Такий підхід експліцитно представлений у праці О. М. Демської [5]. Дослідниця омофони й омографи вважає явищами суміжними з омонімією, оскільки «суттю омонімії є тотожність графічно-звукової форми» [5: 42–57]. Проте в такому разі до розряду омонімів не потрапляють слова, що характеризуються або лише фонетичною, або тільки графічною тотожністю.

Існують дослідження, в яких звукова тотожність розглядається як така сама суттєва ознака, що й тотожність графічна. Але й у цьому випадку не визначається, чи для омонімів важливими є обидві ознаки, чи лише одна. Так, В. Д. Аракін омонімами називає слова, які мають «однаковий звуковий склад або ж однакове графічне оформлення» [1: 3].

Із визнання самостійності усної й писемної форми мови впливає, що означальне словесного знака може виступати в двох видах: як фонетична форма слова і як його графічна форма. А тому, на нашу думку, за умови врахування тотожності означальних необхідно враховувати обидві можливі форми й найбільш прийнятною характеристикою омонімів вважати, слідом за Л. В. Малаховським, їхню тотожність як за звучанням, так і за написанням, або лише за звучанням, або лише за написанням. Відповідно, дослідник виділяє три типи омонімів, які характеризуються ознаками, властивими плану вираження: фонетико-графічні, суто фонетичні, суто графічні омоніми [9: 35]. Такий підхід дозволяє охопити омоніми як усної, так і писемної форми мови.

Під відмінністю слів у змістовому плані – другий критерій виділення омонімів, – як правило, мають на увазі лише лексичні значення [17: 344; 2: 287].

Такий підхід враховує один із компонентів означуваного – лексичне значення, але, як наголошує Л. В. Малаховський, статусу омонімів позбавляються слова, які мають тотожні форми й різняться тільки граматичними значеннями [9: 36].

Фахівці в галузі автоматичної обробки текстової інформації, визначаючи можливість омонімів характеризуватися як лексичними, так і граматичними значеннями, як правило, зосереджують свою увагу на останньому [4].

Зважаючи на те, що означуване включає відмінність як лексичного, так і граматичного значень, відмінність граматичного значення необхідно вважати

не менш важливою ознакою омонімії, аніж лексичного. Омонімії може бути притаманна як одна, так і інша ознака, або обидві.

За ознакою відмінності значень у класифікації О. І. Смирницького омоніми поділяються на лексичні омоніми, що різняться тільки лексичними значеннями й мають однакові граматичні значення. Протилежну лексичним омонімам групу становлять граматичні омоніми, тобто омоніми, які різняться своїм граматичним значенням, але мають тотожні лексичні значення. Між цими двома типами знаходяться омоніми, що різняться як лексично, так і граматично, тобто лексико-граматичні омоніми [8].

Перетин типів, що характеризуються ознаками, властивими плану змісту, в класифікації Л. В. Малаховського дає три змістові підтипи омонімії: лексико-граматичні, суто лексичні, суто граматичні [9]. Кожен із трьох формальних підтипів (фонетико-графічні, суто фонетичні, суто графічні) може поєднуватися із будь-яким типом, виділеним за значенням, а тому можливими є дев'ять потенційно можливих типів: омоніми фонетико-графічні лексико-граматичні, омоніми фонетико-графічні суто лексичні, омоніми фонетико-графічні суто граматичні, омофони лексико-граматичні, омофони суто лексичні, омофони суто граматичні, омографи лексико-граматичні, омографи суто лексичні, омографи суто граматичні.

У дослідженнях, присвячених явищу омонімії (лексичної й граматичної), формальне встановлення тотожності слів у плані вираження здійснюється і на рівні лексем, і на рівні словоформ. Урахування формально-змістових відношень між окремими формами слів (слова) дало підстави поділити омоніми на повні та часткові [13: 45–58; 8: 51–65]. Проте в літературі немає однастайності щодо виділення часткових та повних омонімів. З одного боку, частковими називають омоформи, омофони, омографи [7, 13–19], а з іншого, – лексичні омоніми, які збігаються не в усіх граматичних формах [8: 51–65].

На думку В. В. Виноградова, тотожні в усіх формах омоніми варто вважати омонімією, відрізняючи її від омоформії [3]. Омоформія в мові – це збіг у звуковій структурі не лише форм одного і того самого слова, а й форм різних слів.

У разі такого підходу, на думку Л. В. Малаховського, поділ слів на омоніми й неомоніми замінюється на три групи: «омоніми», «омоформи» та «інші слова», що нівелює реальну спільність двох перших груп, які характеризуються омонімічними відношеннями, і їх протиставлення третій, де таких відношень немає [9: 40].

У нашій інтерпретації омоформи і є морфологічними омонімами. Поділу омоформ на такі, які виділяються в структурі форм різних слів, що належать до однієї й тієї самої частини мови, та омоформ, які виділяються в структурі

форм різних слів, що належать до різних частин мови, відповідає поділ морфологічних омонімів на міжчастиномовні омоніми та омоніми в межах однієї частини мови.

Отже, проведений нами на основі численних досліджень аналіз принципів виділення омонімів дає змогу стверджувати, що обов'язковою умовою встановлення омонімічних відношень є тотожність хоча б за одним із компонентів плану вираження та відмінність за одним із компонентів плану змісту.

Зважаючи на рівноправність визначення у плані вираження графемної та звукової форми представлення, що відповідає двом формам існування мови – писемній та усній, а в плані значення – розмежування лексичного й граматичного значень, вважаємо доцільним виділення у межах мовної омонімії морфологічних омонімів як окремого закономірного явища. Специфіка предмета дослідження потребує розробки відповідних методів та прийомів його дослідження. Отримані результати можуть застосовуватися для порівняльного аналізу різних слов'янських мов.

Література

1. Аракин В. Д. Омонимы в английском языке // Иностран. языки в школе. – 1958. – № 4. – С. 3–12.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Гос. учебно-педагог. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1957. – 295 с.
3. Виноградов В. В. Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках // Славян. языкознание. – VI Международный съезд славистов. Доклады советск. делегации. – М., 1968. – С. 53–120.
4. Грязнухина Т. О., Братищенко Л. Г., Дарчук Н. П., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Орлова Л. В. Шляхи уникнення омонімії в системі автоматичного морфологічного аналізу // Мовознавство. – 1989. – №5. – С. 3–12.
5. Демська О. М. Лексична та лексико-граматична омонімія сучасної української мови: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 1996. – 643 с.
6. Зубов А. В. Переработка текстов естественного языка в системе «человек – машина» // Статистика речи и автоматический анализ текста. – Л.: Наука, 1971. – С. 286–435.
7. Кузьменко Г. І. Омонімія: аспектологія, проблематика. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 2000. – 35 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 114 с.
9. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 240 с.
10. Мельникова А. И. К вопросу о русских омографах // Русский яз. в шк. – 1974. – №4. – С. 80–84.
11. Петренко М. Г. Явление омографии в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський державний університет ім. І. М. Мечникова – Одесса, – 24 с.

12. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. – М. Изд-во л-ры на иностр. языках, 1956. – 256 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 493 с.
14. Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология. – М.: Высшая школа, 1983. – 334 с.
15. Шайкевич А. Я. О принципах классификации омонимов // Процессы развития в языке. – М. – 1959. – С. 125–143.
16. Шанский Н. М. Лексика и фразеология современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – 168 с.
17. Шмелев Д. Н. Омонимия // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Совет. энцикл., 1990. – С. 344–345.
18. Awramiuk El. Systemowość polskiej homonimii międzyparadygmatycznej. – Białystok: Wyd-wo Uni-tu w Białymstoku. – 1999. – 242 s.
19. Majewska M. Homonimia i homonimy w opisie językoznawczym. – Warszawa: ELIPSA, 2002. – 153 s.
20. Słownik polskich form homonimicznych / Pod. red. D. Buttler. Opracowali T. Branicka, D. Buttler, J. Tokarski, E. Witan. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – 418 s.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

ПРИНЦИП КОДУВАННЯ АБРЕВІАТУР У НАЦІОНАЛЬНОМУ КОРПУСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Валентина Балог, 2008

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'72'22

У статті проаналізовано й описано принципи кодування засобами TEI (text encoding initiative) скорочених назв української мови у корпусі текстів.

Абревіатура – поширений елемент будь-якого тексту, який уживається більшою чи меншою мірою практично в усіх мовних стилях. Явище абревіації в мові має глибоке коріння, спричинене потребою економії засобів, часу, зусиль та використовуване як у писемному (первинно), так і в усному мовленні.

Абревіатура (від лат. abbrevio – скорочую) – складноскорочене слово, утворене з початкових складів або з перших літер слів словосполучення [4; 9].

Предметом нашого дослідження є формалізація абревіатур у текстах, відібраних для Національного корпусу української мови, на основі вже розроблених в лінгвоукраїністиці класифікаційних та структурних характеристик скорочених назв. Вона зумовлена потребою адаптованого та уніфікованого кодування абревіатур, використовуваних в українській мові, у підготовленні лінгвістичного матеріалу для корпусу текстів для чіткого розуміння їхньої будови та функції комп'ютером та, як наслідок, адекватної відповіді на можливі запити користувача. Мета дослідження – виробити чітку та уніфіковану методику кодування абревіатур. З огляду на поставлене завдання, ми обмежимося тільки загальною лексикологічною характеристикою скорочених слів.

Явище абревіації добре досліджене в українській мові: його розглядають у загальних лінгвістичних працях, вивчають в окремих спеціальних дослідженнях. Поняття абревіатури витлумачено в загальних та галузевих словниках. В українському мовознавстві наявні різні класифікаційні характеристики скорочених назв за формальними та функціональними ознаками [5; 6; 7; 9], основу яких складають три основні типи: складові, ініціальні та змішані слова.

Найпоширенішими в мові є лише два види аббревіатур: 1. Слова, утворені з початкових літер та звуків, що входять до складу багаточленного найменування, наприклад: *ООН* (Організація Об'єднаних Націй), *ВАК* (Вища атестаційна комісія) тощо; їхня назва – акроніми. Часто такі скорочені назви свідомо прагнуть уподібнити за милозвучністю до звичних нескорочених слів мови, інколи ігноруючи навіть повну омонімію, наприклад: *АМУР* (автоматична машина управління і регулювання), *КАСКАД* (клас автоматизованих систем комплексного аналізу документів), *МАРС* (машина автоматичної реєстрації і сигналізації), *бор* (батарея оптичної розвідки). Ця обставина спричинює належність їх до активного словника сучасного мовлення, переважно в науковій термінології. 2. Аббревіатури, утворені складанням частин слів, наприклад: *райвно*, *технагляд*, *автобаза* тощо. Широко використовуються в мові спеціальні аббревіатури, поєднані з цифрами: *АН-70*, *АН-124* тощо. Останні складають переважно технічну номенклатуру – назви серійних моделей різноманітних апаратів і приладів.

Згідно зі стандартами мови електронного розмічування SGML, аббревіатуру, незалежно від типологічних характеристик, за схемою TEI передбачено кодувати як коротко, тобто виділяти тільки саму аббревіатуру, так і за принципом повної інформації, тобто подавати функціональне (семантичне навантаження), формальне (тип скорочення) та пояснювальне (розшифрування) значення аббревіатури. Усю необхідну інформацію подаємо в межах елемента `<abbr>`, який за Принципами TEI маркує довільне скорочення. У разі розширеного тегування повна інформація надається через атрибути: пояснювальний ***expan*** і формально-функціональний ***type***. Глобальний атрибут ***type*** детермінує тип та функцію скорочення відповідно до прийнятої TEI класифікації із значеннями: ***contraction*** – стягнена форма, ***suspension*** – пропуск, три крапки, ***superscription*** – верхній індекс, ***brevigraph*** – скорочений запис і ***acronym*** – акронім; також значення ***title*** – назва в адресі, ***geographic*** – географічна назва, ***organization***¹ – назва організації тощо, які можуть бути поєднані для одного слова [1; 164], наприклад: `<abbr type=org type=acronym expan='Національний авіаційний університет'>НАУ</abbr>`. Атрибут ***expan*** використовується для розшифрування аббревіатури. Вважаємо за доцільне застосовувати цей засіб розширення інформаційного поля, зважаючи на дослідницький тип корпусу текстів. Наприклад: `<abbr type=org expan='районний відділ народної освіти'>райвно</abbr>` [10].

¹ Перелік значень атрибутів може бути продовжений упорядниками залежно від очевидних потреб.

Визначення методу кодування абревіатур і взагалі скорочених варіантів слів тісно переплітається з питаннями кодування інших груп лексики, як-от власні назви, часові та числові показники, оскільки кодуванню підлягає скорочена назва в контексті. Саме ця обставина формує проблему корпусної адаптації текстів, а саме проблему поєднання різних кодів у тих сегментах тексту, де поєднуються різні групи лексики. Щодо кодування, наприклад, дат [8; 82-87], де можуть використовуватися скорочення на зразок р. (рік), рр. (роки), ст. (століття), год. (година), с. (секунда) і под., вважаємо прийнятним не виокремлювати ці об'єкти. На нашу думку, детальне кодування будь-яких скорочень призведе до надлишку метайнформації, перевантаження метатекстової частини корпусу і супроводжуватиметься надмірними зусиллями упорядників корпусу. Тому в межах проекту НКУМ пропонуємо обмежитися кодуванням абревіатур, які подають та розшифровують у загальногалузевих та загальних словниках, а також коли є потреба виділення такої назви.

Важливим питанням є визначення методики кодування власних назв, зокрема організацій [3; 88-92], до складу яких часто входять абревіатури, на відміну від назв – повних абревіатур, кодування яких не викликає сумнівів. У кодуванні власних назв з використанням абревіації можна йти двома рівноадекватними шляхами: 1) виділяти назву як ім'я, використовуючи елемент *name* та відповідні атрибути *type*, *abbr* з різними значеннями для уточнення форми подання назви та власне поняттєвого навантаження, наприклад: <name type=org type=abbr expan='Українська православна церква Московського патріархату'> УПЦ МП</name>; 2) виділяти назву як скорочення, застосовуючи в такому разі методику кодування абревіатур. І в першому, і в другому випадках буде зрозумілим виділення скороченого слова. Дopusкаємо, що в процесі верифікації корпусу постане необхідність повної уніфікації тегування однотипних елементів тексту, зокрема абревіатур, однак на теоретичному рівні різні способи кодування є правильними.

За наявності абревіатури в будь-якій назві вважаємо за доцільне окремо її тегувати, проте обмежитися тільки пояснювальною характеристикою скороченої назви за допомогою атрибута *expan*, не подаючи при цьому ні формального, ні функціонального уточнення, оскільки воно вже закладене кодуванням самої назви, напр.:

<s> Голова правління акціонерного товариства Дмитро Кадельник проінформував їх, а також представників обласної та міської влади, <name type=org>Фонду <abbr expan='державного майна'>Держмайна</abbr></org>, науковців, журналістів, що реструктуризацію підприємства планується здійснювати у три етапи: перший – проведення організаційної, виробничої та

фінансової санації підприємства, другий – створення умов для розвитку високопродуктивного та ефективного індустріального парку; організація 100-150 нових підприємств на 100 тисячах квадратних метрів виробничих площ; досягнення ними через 3-4 роки щорічного рівня продажу у межах 150 мільйонів гривень. </s>.

Взагалі в процесі кодування корпусу на лексичному рівні рішення про пріоритети елементів ТЕІ варто приймати окремо для кожного конкретного випадку відповідно до специфіки тексту та його стильового навантаження, оперуючи адаптованими до української мови прийомами тегування.

Література

1. Демська-Кульчицька О.М. Основи національного корпусу української мови. – К., 2005. – 219 с.
2. Корпусна лінгвістика / В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна та ін.. – К.: Довіра, 2005. – 471 с.
3. Лозова Н.С. Тегування власних назв організацій в Національному корпусі української мови //Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – К, 2007. – Вип. 16. – С. 88–91.
4. Словник іншомовних слів. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. – 776 с.
5. Сучасна українська літературна мова. / За ред. І. К. Білодіда. – Кн.: 5. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1973. – 439 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. – К.: Вища шк., 2001.
7. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева, – К.: Либідь, 2001. – 400 с.
8. Тищенко О. М. Тегування дат в Національному корпусі української мови//Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – К, 2007. – Вип. 16. – С. 82–87.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 750 с.
10. <http://www.tei.org>

КОРПУСИ ЖЕСТОВИХ МОВ ГЛУХИХ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

© Оксана Тищенко, 2008

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'322.221.24+ 72'22

У статті здійснено огляд інтернет-ресурсів, присвячених корпусам жестових мов. Виявлено основні мотиви й цілі створення таких анотованих баз даних у США, Нідерландах, Німеччині, Японії та Греції, проаналізовано основні принципи добору й анотування відеоінформації.

Автоматичне розпізнавання й машинне статистичне опрацювання жестової мови глухих, створення відповідних систем оброблення даних –

надзвичайно важливі проблеми, які потрібно розв'язати передусім задля полегшення спілкування людей, що мають вади слуху. Для створення, тестування й удосконалення таких систем необхідна певна сукупність лінгвістичної інформації про жестову мову (ЖМ) глухих – корпус ЖМ.

Отже, актуальність створення корпусів ЖМ спричинена їхньою запитуваністю серед дослідників ЖМ в усьому світі, яких спонукає до цього проблема оптимізації навчального й комунікативного процесів серед глухих дітей і дорослих та їхніх неглухих родичів та вчителів. Так, Девід Горовітц (David Horowitz), співробітник Каліфорнійського університету (США), зазначив у 2002 р., що немає корпусу жодної жестової мови. Проблема, наголошував дослідник, полягає в нестандартності формату транскрибування, анотування, зберігання даних мови глухих [5]. На сьогодні ситуація в цій галузі значно змінилася – світовий досвід свідчить про розроблення теоретичних і технічних передумов для створення таких сукупностей жестових мов й функціонування їх в режимі онлайн.

У *Каліфорнійському університеті* створено систему розмічування жестової мови на морфологічному рівні й триває робота з даними американської та нідерландської жестових мов. Вірогідно, що створений корпус у майбутньому буде впроваджено до міжнародного архіву CHILDES – бази даних дитячої мови. Питання створення корпусу ЖМ, зокрема методів анотування жестів, вивчає також Урсула Беллуджі (Ursula Bellugi) (*Інститут Салка* в Каліфорнії, США) [5].

У *Бостонському університеті* група з вивчення лінгвістики американської жестової мови (American Sign Language (ASL)) створила частково доступний в онлайні **корпус американської жестової мови**. Усі відеофайли, отримані внаслідок тривимірного знімання, анотовані передусім з погляду лінгвістики ЖМ, а не її співвіднесеності з вербальною мовою.

Активно розробляють аспекти створення корпусу жестової мови в Нідерландах. Задекларовано роботу в онлайні **Корпусу нідерландської жестової мови (Corpus NGT)** – результату роботи відділу лінгвістики *Університету Рейдбод Неймеген* у 2006–2008 рр., зокрема Онно Красборна (Onno Crasborn), Елс ван дер Коїй (Els van der Kooij), Йохана Роса (Johan Ros), Інге Цвітсерлод (Inge Zwitserlood). На час написання цієї статті сторінка *корпус* [The corpus] ще не функціонувала. Доступними для ознайомлення є сторінки *вступ* (загальні відомості про створення корпусу), *методологія* (теоретичні засади добору відеоматеріалу), *технологія* (відомості про інструментарій: технічні характеристики відеокамер, програмне забезпечення зберігання й анотування даних, напр., програм IMDI Editor, IMDI Browser, LAMUS, ELAN, Download & Demo), *контакти*. Як зазначено у вступі,

Корпус становить анотована база даних – відеоматеріали, отримані внаслідок синхронізованої роботи відеокамер [8].

Лінгвістично анотовані дані трьох жестових мов – нідерландської (Sign Language of the Netherlands (NGT)), британської (British Sign Language (BSL)) та шведської (Swedish Sign Language (SSL)) – становлять основу відкритого, динамічного **Корпусу Європейського культурного спадку онлайн (ЕCHO)**, який діє з 2004 р. в мережі Інтернет. У його створенні взяли участь *Стокгольмський університет, Міський лондонський університет та Університет Рейдбод Неймеген* [8]. Відеоматеріали фіксують жестові тексти близько п'яти різних оповідань кожною з мов, інтерв'ю носіїв жестової мови, також додано жестовомовну поезію британською та нідерландською мовами. Насамкінець до корпусу ECHO введено два анотовані фрагменти корпусу німецької жестової мови (German Sign Language (DGS)) (корпусу, створеного Йенсом Хессманом (Jens Heßmann) у 2001 р., про який ітиметься далі). Відеофайли супроводжено транскрипцією (ELAN-файли) та метаданими (IMDI-файли). Загалом цей тримовний корпус за необхідного програмного забезпечення можна використовувати для перекладу вербальних текстів на жестову мову. Керує цим проектом Онно Красборн (Onno Crasborn).

За даними нідерландського *Інституту психолінгвістики Макса Планка*, лінгвістична інформація про ЖМ є частиною доступного в Інтернеті **Корпусу жестових мов світу**, над яким у 2001 р. почала працювати група з дослідження типології жестової мови. Усього заплановано дослідити 37 жестових мов світу і впровадити цю інформацію до Sign Language Typology Database – **Бази даних типології жестової мови**. Пілотний проект корпусу (анотованої інформаційної бази) підготовлено до 2006 р.

Відомості на офіційній веб-сторінці інституту свідчать, що жестові мови в цьому корпусі представлені близько десятима годинами відеозаписів, організованих у менші відеочастини – файли. Кожен із файлів супроводжують метадані: інформація про місце, час запису, про мовця (комуніканта), тему розмови, а також про технічні дані відеодокумента. Деякі відеодані споряджені транскрипцією (частково або повністю), анотування здійснено за допомогою розробленої в Інституті програми. Нелінгвістична інформація про кожну ЖМ організована як ієрархічна послідовність: країна, область та ін.

До аналізованого корпусу входять корпуси жестових мов таких країн, як Китай (корпус, опис письмовою китайською мовою, опис анотування зразків у цифровому оформленні), Індія (корпус, еквівалентні конструкції), Індонезія (жестова мова Балі), Росія (корпус, сегментальна, внутрішньосегментальне й надсегментальне морфологічне анотування), Південна Корея (корпус, система

гендерного маркування, лінгвістичні особливості поетичної мови жестів), Туреччина (корпус) [9].

Німецька ЖМ (German Sign Language (GSL) представлена в **Корпусі Йенса Хессмана** (Jens Heßmann (2001)), а також у German Sign Language Corpus of the Domain Weather Report «Phoenix» – **Німецькому корпусі повідомлень про погоду жестовою та вербальними мовами «Фенікс»**.

Корпус Jens Heßmann оснований на даних інтерв'ю жестовою мовою, має кілька тисяч речень, як ми згадували, частково він доступний на веб-сайті ЕСНО. Однак мотивом створення ще одного жестомовного корпусу «Фенікс» став суто прикладний аспект: удосконалення автоматичного розпізнавання ЖМ та перекладу вербальної мови жестовою і навпаки. За свідченням авторів «Фенікса» (Яна Бунгерота (Jan Bungeroth), Данієля Штайна (Daniel Stein), Філіппа Дройва (Philippe Dreuw), Мортєца Цаєді (Morteza Zahedi), Германа Нея (Hermann Ney)) [6], співробітників відділу інформатики в *Ахенському університеті*, корпус Jens Heßmann для цього має надто широкий домен і заскладний для автоматичного вивчення, що спричинено ще й наявністю великої кількості імпліцитних змістів у текстових зразках ЖМ.

Натомість повідомлення про погоду жестовою мовою забезпечують: обмеженість предметної області корпусу, сталість синтаксичних структур, відносну сталість лексичного складу, майже відсутнє використання міміки. Усе це сприяє досягненню основної мети створення корпусу з обмеженим доменом «Фенікс» – відпрацювання систем автоматичного розпізнавання ЖМ.

Відповідно корпус «Фенікс» анотований передусім з погляду його співвіднесеності з вербальною мовою, на перший план висунуто gloss notation, словесний запис, коли жестовий вислів передано словесними еквівалентами жестів. Корпус складається з трьох частин: відеофайли повідомлень жестовою мовою, двомовна частина (жестовою та німецькою вербальною), де жестова інформація (у формі gloss notation – словесного запису) супроводжуються вербальною інформацією – переклад німецькою вербальною, та одномовна частина (усі тексти повідомлень німецькою вербальною) [6].

Корпус грецької жестової мови (Greek Sign Language Corpus for HCI) – проєкт *Інституту оброблення мови й мовлення* в Афінах – призначений для створення методології анотування даних і вироблення на цій основі адекватної лінгвістичної моделі для людино-машинного інтерфейсу. Корпус має три основні частини: список анотацій (лем) стосовно мануальних та немануальних жестів; сукупність спеціально розроблених жестових висловів,

які повною мірою репрезентують особливості структурно-семантичної системи мови; тексти, які відбивають специфіку безпосереднього вільного спілкування жестовою мовою.

Анотування здійснено на двох рівнях: фонологічному (параметри жестів) та граматичному, на рівні речення (межі речення, межі фрази тощо) і може розширюватися згодом на всіх рівнях [4].

Японська жестова мова репрезентована в **Анотованому корпусі японської жестової мови** (Annotated Japanese Sign Language Corpus), розробленому в *Центральній науково-дослідній лабораторії* в Хітачі такими вченими, як Атсуко Коїзамі (Atsuko Koizumi), Хірохіко Саґоа (Hirohiko Sagawa) та Мазеру Такеучі (Masaru Takeuchi). Мотивом створення цього корпусу, як і в попередніх випадках, є розроблення й тестування перекладних систем ЖМ. Мета авторів корпусу японської ЖМ – з'ясувати основні правила граматики ЖМ.

Корпус становлять 2800 анотованих висловів жестовою мовою. Основними вимогами до добору мовного матеріалу були такі: наявність протиставлення в реченнях, різні форми висловлення тієї самої інформації, повторення тієї самої інформації різними комунікантами – носіями ЖМ, повторення інформації тим самим комунікантом. В основі інтерв'ю 360 японських речень, які охоплюють основні граматичні явища.

Докладно розроблена методика процесу відеознімання, перевірки, повторного знімання тощо дає підстави стверджувати достовірність результатів. Дані зібрано у два етапи: ретрансляція готових граматичних конструкцій жестовою мовою (360 конструкцій і 2500 їх відповідників) та вільний опис запропонованої ситуації (300 висловів).

Перший етап лінгвістичного анотування – транскрибування мануальних жестів, що мають лексичне значення (методом наведення словесних еквівалентів, глос), другий етап – опис немануальних жестів (міміки, рухів голови, тулуба та ін.), що становлять граматичний компонент жестового вислову.

Досконалим є інструментарій корпусу. Так, користувач може отримати таку інформацію: синхронізоване тривимірне відеозображення (з можливістю спостереження в чотирьох зонах), анімоване зображення ЖМ (на основі введення даних від спеціального пристрою рукавички), переклад японською вербальною мовою, масштаб часу (перетягуванням курсору), сегментація відеоінформації, анотації мануальних та немануальних жестів. Під час роботи з корпусом користувач може отримувати потрібну інформацію за заданими параметрами, порівнювати необхідні дані тощо.

Самі автори, як і їхні колеги в інших країнах, у процесі роботи з корпусом досліджують лінгвістику ЖМ та роблять відповідні теоретичні висновки [7].

Отже, аналіз наявних у мережі Інтернет даних про корпуси жестових мов у різних країнах засвідчує, що мотивом побудови таких сукупностей анотованих даних передусім є розроблення електронних перекладних систем. Конкретні цілі: вивчення насамперед лінгвістичних особливостей ЖМ (внутрішньої та зовнішньої форми її лексичних та граматичних засобів), а також стилістичних, соціальних тощо характеристик; створення універсальної мови моделювання й розпізнавання жестових текстів; розроблення адекватного інструментарію для опису жестомовної структури; удосконалення методик збору й аналізу мовної інформації. Зазвичай дослідження в цій галузі підтримують на державному рівні.

Наявні у світовій практиці корпуси ЖМ мають певні відмінності в плані структури корпусу, обсягу й характеру інформації, її добору та способу анотування (у теоретичних засадах й технічній реалізації). Корпуси можуть бути одномовні (на основі даних однієї національної жестової мови) та багатомовні, як, наприклад, ЕСНО.

Однак принцип побудови корпусів та їх репрезентації в мережі Інтернет засвідчує єдність підходів учених у цій галузі корпусних досліджень: корпус жестової мови – це анотована сукупність відеоданих (бажано синхронізованих тривимірних) жестової мови. Інформація може бути, з одного боку, результатом штучного моделювання висловів (як граматично репрезентативна), з іншого – вільним текстом живого спілкування комунікантів (природних носіїв жестової мови). Суть анотування жестових текстів полягає в а) записі глосами – вербальними еквівалентами; б) маркуванні на фонологічному та синтаксичному рівнях; в) перекладі вербальною мовою. Зазвичай корпуси відкриті й динамічні, тобто змінюватися може як обсяг даних, так і характер анотацій. Структура корпусу обов'язково передбачає опис методологічних та технологічних параметрів.

У перспективі плануємо зробити докладніший аналіз корпусної термінології в галузі жестової мови та принципів анотування відеоданих.

Література

1. Crasborn O., Els van der Kooij, Daan Broeder & Hennie Brugman. Sharing sign language corpora online: proposals for transcription and metadata categories. In: Proceedings of the LREC 2004 Satellite Workshop on Representation and processing of sign languages, Oliver Streiter & Chiara Vettori, eds. – 2004. – Pp. 20–23.
2. Crasborn O., Han Sloetjes, Eric Auer & Peter Wittenburg. Combining video and numeric data in the analysis of sign languages within the ELAN annotation software. In Chiara Vettori (ed.) Proceedings of the 2nd workshop on the

- representation and processing of sign languages: lexicographic matters and didactic scenarios. Paris: ELRA. – 2006. – Pp. 82–87.
3. Crasborn O. & Maya de Wit. Ethical implications of language standardisation for sign language interpreters. In: J. Mole (ed.) International perspectives on interpreting. Selected proceedings from the Supporting Deaf People online conferences 2001–2005. – 2005. – Pp. 112–119.
 4. http://dianoema.zenon.gr/documents/publications/Abstract_submitted_hcii2007
 5. <http://torvald.aksis.uib.no/corpora/2002-2/0215.htm>
 6. <http://www-i6.informatik.rwth-aachen.de/~bungeroth/>
 7. http://www.irit.fr/ACTIVITES/EQ_TCI/EQUIPE/dalle/cognitive/Documentation/CorpusJapAnnote-318.pdf
 8. <http://www.let.ru.nl/corpusngt/scientific/index.html>
 9. <http://www.mpi.nl/world/SignLang/WEB-FINAL/sl-world.htm>

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИСК (ПРИЗВИСЬКА ЖИТЕЛІВ С. МИКОЛАЇВ РАДЕХІВСЬКОГО Р-НУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.)

© Василь Яцій, 2008

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 373.811.161.2.

У статті запропоновано словник прізвиськ, зафіксованих в одній із західноукраїнських говірок с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл. Разом із діалектним варіантом антропоніма стисло подано мотивацію особових назв.

Нині, на жаль, дослідники порівняно мало приділяють уваги вивченню одного з різновидів антропонімії – прізвиськам. На нашу думку, актуальність дослідження таких питань полягає насамперед у тому, що ці особові назви містять у собі багато цінної інформації як для ономаста та діалектолога (насамперед!), так і для соціолінгвіста, граматиста й почасти історика мови. На цій важливій особливості наголошує й О. Михальчук у розвідці «Особливості формування сучасних українських прізвиськ». Дослідниця акцентує увагу на тому, що «етимологію [прізвиськ. – В. Я.] ... слід пов'язувати зі специфікою мовлення першого носія. Це може стосуватися особливостей вимови окремого слова, звуків, вживання нетрадиційного виразу чи слова-паразита» [1: 325].

Матеріалом для нашої статті послуговували прізвиська жителів с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл. Записи особових назв проводилися протягом 2007–2008 рр. за особисто складеним питальником. До уваги взято всі без винятку оніми.

Австрія□ка, ч.¹ 'уродженець Львівської обл.'

Акадѐмік, ч. 'хлопець навчався у вузі'

Алє□кса, ч. 'від імені *Олексій*'

А́ша, ч. 'від імені *Василь*'

¹ Скороченням ч. та ж. зазначаємо стать носія прізвиська; *мн.* – форма множини.

Балабушок, ч. (мотивація невідома)

Баран, ч. 'чоловік любив розводити овець'

Бардик, ч. 'від імені *Бартко*'

Барилá, ч. (мотивація невідома)

Бари□лка, ч. (мотивація невідома)

Бачи□ха, ж. 'від прізвища прадіда *Бачко*'

Білий, ч. 'чоловік із білим волоссям на голові'

Бóзю-Бóзю, ч. 'чоловік ненавмисне з'їв кашу, що була зварена для курчат, а коли він дізнався про це, то сказав: *«Бóзю-бóзю, що я наробив!»*'

Бóмбас, ч. (мотивація невідома)

Бóрис, ч. 'від імені *Борис*'

Брóня, ч. 'від прізвища *Бронкévич*'

Бўвка, ч. 'чоловік на бўлку казав *«бўвка»*'

Віничок, ч. 'чоловікові за часів колгоспу доводилося підмітати віником'

Вітик, ч. 'від імені *Віктор*'

Вогéнь, ч. 'у молоді роки, коли чоловік грав у футбол, то кричав: *«Вогóнь!»*'

Вогóнь, ч. 'у молоді роки, коли чоловік грав у футбол, то кричав: *«Вогóнь!»*'

Воля□нік, ч. 'від прізвища *Волянік*'

Вуж, ч. (мотивація невідома)

Газ, ч. 'батько чоловіка возив колись газові балони'

Газови□к, ч. 'батько чоловіка возив колись газові балони'

Газбй, ч. (мотивація невідома)

Галўха, ч. 'від прізвища *Галушко*'

Гáля Бóрисова, ж. 'від імені *Борис* (жінку звати *Галі́на*)'

Гарáчка, ч. 'чоловік надзвичайно енергійний та *«гарячий»*'

Гóрняк, ч. (мотивація невідома)

Горобéць, ч. 'від прізвища *Воробéй*'

Госпóдар, ч. 'дуже працьовитий і хазяйновитий чоловік'

Гусь, ч. 'чоловік із довгою шиєю'

Гуцўлка, ж. 'уродженка Гуцульщини'

Гавéнда, ч. (мотивація невідома)

Гедз, ч. (мотивація невідома)

Гéрбериха, ж. (мотивація невідома)

Гонь, ч. (мотивація невідома)

Демократ, ч. 'чоловік захоплюється політикою'
Деркачи□**ха**, ж. 'від дівочого прізвища *Деркач*'
Джа́ла, ч. і ж. (мотивація невідома)
Джмі́ль, ч. 'від іншого прізвиська *Джа́ла* [див.]'
Дзвона́р, ч. 'чоловік працює дзвонарем у церкві'
Дзік, ч. 'енергійний чоловік любив часто лізти в бійку'
Дзісьо, ж. (мотивація невідома)
Дибуши□**р**, ч. 'неспокійний чоловік, у якого надміру енергії'
Дире́ктор, ч. 'чоловік працює на посаді директора школи'
Довгоноси́к, ч. 'дуже допитливий та «цікавий» чоловік з довгим носом'
Дуб, ч. 'від прізвища *Дубе́нський*'
Дя□**дьку-Дя**□**дьку**, ч. 'чоловік часто любив повторювати слова: «Дя□дьку-дя□дьку!»'

Ж-Ж, ч. (мотивація невідома)
Жи́рафа, ж. 'жінка з довгою шиєю'
Жо́ра, ч. 'від імені *Ігор*'

Заболо́тний, ч. 'чоловік мешкав на території, що знаходилася за *болотом*'
Завича́нка, ж. 'уродженка сусіднього села *Завидче* Радехівського р-ну Львівської обл.'
За́сць, ч. 'чоловік з великими двома передніми зубами'
За́я, ч. 'чоловік з великими двома передніми зубами'
Зе́ньо, ч. 'від імені *Зено́вій*'
Зи□**ска**, ч. (мотивація невідома)

Іване́ць, ч. 'від імені *Іва́н*'

Ісько, ч. 'від прізвища *Іськів*'
І□**щиха**, ж. 'від прізвища *Іськів*'

Йо́пичка, ж. 'від прізвища *Йо́пик*'

Кабан, ч. 'повний чоловік'
Кабани□**ха**, ж. 'дружина чоловіка з прізвиськом *Кабан* [див.]'
Ка́ва, ч. (мотивація невідома)
Каву́н, ч. (мотивація невідома)
Ка́зік, ч. 'від імені *Казимі́р*'
Касю□**ня**, ж. (мотивація невідома)

Кáчур, ч. (мотивація невідома)

Ква́ша, ч. 'чоловік з обвислою нижньою губою «відквасив губу»'

Ки□цька, жс. 'жінка, яка накульгує, а також своїм характером нагадує цю тварину'

Кіт, ч. 'чоловік з багатодітної сім'ї'

Князь, ч. 'поважний і себелюбний чоловік'

Кóбель, ч. 'невисокий худий чоловік'

Козá, жс. 'дуже примхлива й вибаглива жінка'

Козéта, жс. 'дуже примхлива й вибаглива жінка'

Коляда́, ч. (мотивація невідома)

Коти, мн. 'багатодітна сім'я'

Краве́ць, ч. 'чоловік за професією кравець'

Кра́вчик, ч. 'чоловік за професією кравець'

Ксе́нькович, ч. 'від імені *Оксáна*'

Ку́зя, ч. 'характер і поведінка чоловіка схожі до характеру та поведінки одного з героїв вітчизняного мультфільму'

Ку́ник, ч. (мотивація невідома)

Ла́дик, ч. 'від імені *Володи́мир*'

Ли□ман, ч. (мотивація невідома)

Лисачо́к, ч. 'чоловік хитрий, як лис'

Льо́вік, ч. (мотивація невідома)

Ля□лька, ч. 'чоловік дуже любить красиво одягатися'

Мазі́ст, ч. 'чоловік першим у колгоспі отримав автомобіль МАЗ'

Макаро́н, ч. 'від прізвища *Галу́шко*'

Максiméць, ч. 'від імені *Макси́м*'

Маму́ла, ч. 'надзвичайно спокійний і повільний чоловік'

Мандари□н, ч. 'чоловік, у якого руде волосся'

Мари□на, жс. 'від імені *Марі́я*'

Мари□ся, ч. 'від імені *Марі́я*'

Марли□ня, жс. 'від імені *Марі́я*: жінка дуже погано вимовляла це ім'я'

Ма́рчиха, жс. 'від імені *Ма́рко*'

Мацьо́ня, жс. 'дуже повна жінка'

Мацьо́ха, жс. 'дуже повна жінка'

Ме́тер-Два́йцять, ч. 'дуже низького зросту чоловік'

Ме́халь, ч. (мотивація невідома)

Мешт, ч. (мотивація невідома)

Микбо́льця, ч. 'від імені *Мико́ла*'

Мирѡнцьо, ч. 'від імені *Мирѡн*'
Михалѣць, ч. 'від імені *Миха́йло*'
Міле□й, ч. 'від прізвища *Миле□єв*'
Мйошт, ч. (мотивація невідома)
Моска́ль, ч. 'уродженець Волині'
Мох, ч. (мотивація невідома)
Мурта́с, ч. (мотивація невідома)
Му́ся, ч. (мотивація невідома)

Нізя, ж. (мотивація невідома)

Оге́нь, ч. 'у молоді роки, коли чоловік грав у футбол, то кричав: «*Вогонь!*»'
Ольгіта, ж. 'від імені *О́льга*'
О́льо, ч. 'від імені *Оле́г*'
Олю□ська, ж. 'від імені *О́льга*'
О́рко Ри□жий, ч. 'чоловік з рудим волоссям на ім'я *Оре́ст*'
О́рко Хма́ра, ч. 'чоловік на ім'я *Оре́ст* захоплюється політикою (від імені відомого політика *Степа́на Хма́ри*)'

Пала́щина, ж. 'від імені *Пела́гія*'
Пала́щиха, ж. 'від імені *Пела́гія*'
Пара́ня, ж. 'від імені *Параске́вія*'
Пе́рдун, ч. 'чоловік часто пускав газу'
Петро́ Бачкі́в, ч. 'можливо, перекручене прізвисько *Петро́ Бѡгач* [див.]'
Петро́ Бѡгач, ч. 'чоловік *Петро́* був дуже багатий'
Петру́нь, ч. 'від імені *Петро́*'
Польови□й, ч. 'чоловік мешкав за селом у полі'
Помідо́р, ч. 'повний чоловік із червоним обличчям'
По́пик, ч. 'хлопець тільки-но став священиком'
По́рик, ч. (мотивація невідома)
Профсою□з, ч. 'чоловік очолював профспілкову організацію в часи колгоспу'
Пу́пець(-і), ч. (мн.) 'хлопець (хлопці) з багатодітної сім'ї'

Ро́масиха, ж. 'від прізвища *Ро́мась* [див.]'
Ро́мась, ч. (мотивація невідома)
Руда́йчиха, ж. (мотивація невідома)

Саме́ць, ч. 'від прізвища *Синове́ць*'

Сашу́нь, ч. 'від імені *Олекса́ндр*'

Святи́й, ч. 'чоловік дуже часто відвідував церкву'

Секретáрка, ж. 'жінка працювала секретарем у сільській Раді'

Си́льо, ч. 'від імені *Васи́ль*'

Сино́чок, ч. 'батьки називали сина-одинака *синочком*'

Слон, ч. 'міцної будови чоловік до того ж високий і неповороткий'

Слонь, ч. 'міцної будови чоловік до того ж високий і неповороткий'

Сб́йчиха, ж. (мотивація невідома)

Солове́й, ч. 'від прізвища *Солове́йчук*'

Сорóчиха, ж. (мотивація невідома)

Сосни́нський, ч. (мотивація невідома)

Стака́н Стака́нович, ч. 'від імені та по батькові *Степа́н Степа́нович*'

Ствол, ч. 'хлопець прийшов із війська'

Сьи́льо, ч. 'від імені *Васи́ль*'

Сюнь, ч. 'від імені *Олекса́ндр* > *Са́ша*, *Сашу́нь*'

Сю́сьта, ч. 'від прізвища *Шоста́к* (чоловік вимовляв своє прізвище «Сюсьта́к»)'

Ся́ва, ч. 'від імені *Яросла́в*'

Ся́нь, ч. 'від імені *Олекса́ндр*'

Сясько, ч. 'від імені *Яросла́в*'

Табáка, ч. (мотивація невідома)

Тамáра, ж. (мотивація невідома)

Тарафе́ля, ч. (мотивація невідома)

Тата́рка, ж. 'уродженка Криму'

Толю́нь Хи́ж, ч. 'від імені *Анато́лій* і прізвища *Хиж*'

Тре́ник, ч. (мотивація невідома)

У́хий, ч. 'чоловік з настовбурченими вухами (клаповухий)'

У́хін, ч. 'чоловік з настовбурченими вухами (клаповухий)'

Філімо́н, ч. 'від імені *Теофі́лій*'

Фі́ля, ч. 'від імені *Теофі́лій*'

Фу́фля, ч. 'хлопець, якому погано давалася вимова свистячих звуків'

Хаву́с, ч. (мотивація невідома)

Хма́ра, ч. 'чоловік захоплюється політикою (від імені відомого політика *Степа́на Хма́ри*)'

Цвях, ч. 'худий та високий чоловік'
Цвя□шок, ч. 'худий та високий чоловік'
Цибу́лька, ч. 'від прізвища *Чесноко́в*'
Ци□мбал, ч. (мотивація невідома)
Цб́й, ч. 'чоловік на ім'я *Ві́ктор*'
Цъвок, ч. 'перекручене прізвисько *Цвях* [див.]'
Цьб́ця, ж. 'повна жінка'

Ча́ма, ч. (мотивація невідома)
Часни□к, ч. 'від прізвища *Чесноко́в*'
Часничо́к, ч. 'від прізвища *Чесноко́в*'
Чепі́га, ч. 'високий чоловік з довгими руками'
Черешня□к, ч. 'чоловік любив їсти черешні'
Че́рняк, ч. (мотивація невідома)
Чо́рний, ч. 'батько дружини був чорноволим'
Чу́дік, ч. 'від прізвища *Чуді́йович*'

Шабadi□ло, ч. 'від прізвища *Шабadiю□к*'
Швед, ч. (мотивація невідома)
Ши□ло, ч. 'від прізвища *Вороши́ло*'
Шід, ч. (мотивація невідома)
Шла́мбон, ч. 'чоловік суне ногою (не згинається в коліні)'
Шмі́дт, ч. (мотивація невідома)
Шне́к, ч. (мотивація невідома)
Шпі́ля□к, ч. 'від прізвища *Шпі́льча́к*'
Шта́нько́, ч. (мотивація невідома)
Шу́фля, ч. 'хлопець, якому погано давалася вимова свистячих звуків'

Ярмо́бла, ч. 'від імені *Ярмола́й*'
Ясний, ч. 'чоловік із світлим волоссям'
Яці́й Криви□й, ч. 'чоловік із прізвиськом *Яці́й*, у якого немає ноги'

Література

1. Михальчук О. Особливості формування сучасних українських прізвиськ // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Слов'янська філологія / Наук. ред. Б.І. Бунчук. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 356 – 359. – С. 325 – 328.

ПЕРСОНАЛІЇ

ГНАТЮК ГАЛИНА МАКАРІВНА

© Галина Горюшина, 2008

Інститут української мови НАН України (Київ)

26 грудня 2007 року видатному українському вченому, мовознавцеві-лексикографу, Галині Макарівні Гнатюк виповнилося 80 років. Народилася ювілярка в селі Гусакове Звенигородського району Черкаської області у славній родині Середенків-Підоплічків, сільських учителів — Ольги Макарівни Підоплічко (учительки української мови) та Середенка Макара Йосиповича (учителя російської мови). Родина прожила велике, красиве, але складне життя сільських учителів, глибоким корінням пов'язане з життям українського села, адже це були часи голодомору 1932—1933 років, Великої Вітчизняної війни, післявоєнних років, зокрема голоду 1947 року. Проте батьки гідно долали всі труднощі тих часів, докладаючи багато зусиль, щоб їхня єдина донька одержала середню освіту, обов'язкову для вступу до вищого навчального закладу, та мала все необхідне для навчання. І вона повною мірою віддячила своїм рідним за це. Ще навчаючись у старших класах, Галина Середенко одержала першу премію на республіканському конкурсі „Велика Вітчизняна війна у творчості дітей» за оповідання „Не піду» (про опір дівчини проти вивезення до Німеччини на підневільні роботи) і грамоту, підписану Павлом Тичиною, тодішнім Міністром освіти. Пізніше інший великий поет Максим Рильський був опонентом на захисті її кандидатської дисертації. Виховання батьків, учителів-філологів, прищеплена ними любов до рідного краю, до українського слова стали визначальними у виборі професії. Закінчивши середню школу зі срібною медаллю в 1947 році, вона вступає на українське відділення філологічного факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, який закінчила з відзнакою і була рекомендована до аспірантури. У 1956 році Галину Макарівну за конкурсом було прийнято на посаду молодшого наукового співробітника до щойно відкритого Словникового відділу Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, але вже як Галину Гнатюк, дружину молодого співака Дмитра Гнатюка (у майбутньому він стане всесвітньо відомим „золотим голосом» України, народним артистом України, лауреатом Державної премії ім. Т. Г. Шевченка, Героєм України).

Саме з цим Відділом, згодом перейменований на Відділ лексикології та лексикографії, було пов'язане все творче життя Галини Макарівни Гнатюк як вченого, мовознавця-лексикографа, — спочатку на посаді молодшого наукового співробітника (1956—1963 рр.), потім — старшого наукового співробітника (1963—1987 рр.), пізніше — провідного наукового співробітника (1985—1994 рр.).

Першою темою, у якій Г. М. Гнатюк взяла участь як укладач-лексикограф, став «Російсько-український технічний словник». Паралельно з роботою над цим словником Галина Макарівна активно працює в складі Словникової комісії, створеної при Президії АН УРСР для організації видання термінологічних галузевих російсько-українських словників. Як науковцю, що пов'язаний з лексикографічною практикою і правописними проблемами термінології, їй доручають виконувати обов'язки вченого секретаря цієї комісії, які вона виконувала протягом 10 років. Робота Г. М. Гнатюк як досвідченого лексикографа у складі комісії забезпечила не тільки технічний бік подання матеріалу авторами, але й належний високий рівень перекладу, відповідність української термінологічної частини словника законам української мови. 1961 року було видано «Російсько-український технічний словник» з реєстром 80 тисяч слів-термінів, який став першою спробою зібрання і упорядкування найуживанішої тогочасної української термінології з основних галузей промисловості — гірничої, металургійної, металообробної, машинобудівної, будівельної, хімічної, електротехнічної, а також галузей легкої промисловості, термінологію основних наук (хімії, фізики, математики тощо). Словник, високо оцінений фахівцями, став одним із найкращих у тогочасній двомовній термінологічній лексикографії.

Важливою віхою в науковій роботі Г. М. Гнатюк стала участь у створенні першого в історії української лексикографії великого «Словника української мови» тлумачного типу в одинадцяти томах на базі кількомільйонної лексичної картотеки при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, який охопив українську лексику від часів І. Котляревського до кінця 70-х років ХХ ст. Це значно розширило коло його функцій порівняно з аналогічними словниками української мови, створеними раніше. Так, наприклад, реєстр опублікованого в 1907—1909 рр. «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка містив лише 68 тисяч слів, а реєстр „Словника української мови» в 11-ти томах (1970-1980 рр.) – 136262 слова. Визначальною рисою Словника є творче використання і подальший розвиток у процесі укладання словника традицій вітчизняного мовознавства — лексикології, семасіології, граматики, стилістики, історії літературної мови, що забезпечило репрезентування лексико-фразеологічного шару української

мови як цілісної системи. Проспект, інструкція до укладання Словника містили сотні правил, пунктів і певних застережень, що вимагали від укладачів не тільки добрих теоретичних знань, а й досконалого володіння українською мовою та іншими слов'янськими мовами. Створений колективом учених Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні «Словник української мови» (І. К. Білодід, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський, С. І. Головащук, Г. М. Гнатюк, В. О. Винник, А. А. Бурячок, Л. О. Родніна, Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизька, Л. А. Юрчук) здобув високе визнання наукової громадськості українського народу, одержавши Державну премію СРСР у галузі науки і техніки 1983 р., та славистів інших країн: «Цей Словник, 11 томів якого були опубліковані завдяки дивовижній працелюбності колективу українських лексикографів за 11 років, є пам'ятником сучасної української мови і посланням одного покоління мовознавців поколінням майбутнім»¹. Розширення функцій Словника було зумовлене як повнотою охопленого матеріалу, так і високим рівнем його лексикографічного опрацювання. За багаторічну працю в цій епохальній темі та сумлінну роботу як автора, лінгвіста-лексикографа, редактора Г. М. Гнатюк було присвоєно почесне звання лауреата Державної премії СРСР разом з іншими упорядниками Словника.

Робота над об'ємним тлумачним словником, опрацювання великої лексичної картотеки під час його укладання дали багатий матеріал для аналізу таких мало вивчених фактів мови, як творення й функціонування в українській мові дієприкметників. Саме ця лексико-семантична категорія не була предметом комплексного дослідження й одержувала різні кваліфікації й оцінки, що стало поштовхом для Г. М. Гнатюк до глибшого аналізу дієприкметника. Зібраний численний лексичний матеріал (27 тисяч уживань у художній, публіцистичній та науковій літературі), класифікований за певними критеріями, описаний і проаналізований став глибинним підґрунтям для написання Галиною Макарівною монографії «Дієприкметник у сучасній літературній мові» 1982 року і для захищеної в 1984 р. докторської дисертації «Взаємодія дієслівних та іменних категорій у системі дієприкметника (на матеріалі української літературної мови)». Після успішно захищеної дисертації у 1985 році Г. М. Гнатюк одержує звання провідного співробітника Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Плідною була і подальша робота Г. М. Гнатюк у галузі лексикології та лексикографії у новоствореному Інституті української мови Національної академії наук України, зокрема над «Словником синонімів української мови»

¹ Slovo a slovesnost. – 1982. – № 12. – С. 240—244.

у двох томах у 1999—2000 роках, де Галина Макарівна була одним із найдосвідченіших лексикографів-укладачів і редакторів. Адже за її плечима — багаторічна участь у низці різнопрофільних словників. Саме завдяки роботі таких видатних лексикографів, як Г. М. Гнатюк, А. А. Бурячок, С. І. Головашук, Л. С. Паламарчук, Л. О. Родніна, О. О. Тараненко та ін., робота над цим словником йшла напружено, але злагоджено, адже це був перший і найповніший «Словник синонімів української мови» в історії української лексикографії, який містить 9200 синонімічних рядів, які відбивають синонімічне багатство нашої мови у широких часових межах ХІХ—ХХ ст. До синонімічних рядів залучені лексичні одиниці літературної, розмовної, діалектної та народнопоетичної мови, що супроводжуються семантичними, граматичними та стилістичними характеристиками. Уживання синонімів ілюструється типовими для них контекстами — цитатними матеріалами із художньої, публіцистичної, наукової та ін. літератури й типовими словосполученнями. Саме про свою роботу в цьому Словнику Галина Макарівна скаже: «Робота над «Словником синонімів української мови» в двох томах, виданим у 1999—2001 роках, принесла мені багато приємних хвилин. Мені здавалося, що я купаюся в словах! Нанизуючи синонімічні ряди, які утворилися в мові, втішалася кількістю синонімів, їх експресією, іноді закладеною в них іронією, гумором, влучністю синоніма, широкою мовотворчою здатністю наших пращурів». Такі поетичні і по-справжньому патріотичні слова про свою роботу, захоханість у рідне слово могла сказати жінка-вчений, скромна трудівниця і щира патріотка нашої нації, гідна продовжувачка славного українського роду сільських учителів і вчених Середенків-Підоплічків.

Активну участь бере Г. М. Гнатюк і в колективних теоретичних працях Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови, зокрема таких, як «Мовознавство на Україні за 50 років» (1967 р.), «Морфологічна будова сучасної української літературної мови» (1975 р.), «Слово і труд» (1976 р.), «Слово і фразеологізм у словнику» (1980 р.).

Усе зроблене Галиною Макарівною у галузі лексикології та лексикографії, науково-теоретичних працях (а їх понад 60) стало гідним внеском у загальнославистичну мовознавчу науку. Саме тому ще не одне покоління українських мовознавців буде послуговуватися великим і значущим доробком Г. М. Гнатюк на ниві українського мовознавства.

Праці Галини Макарівни Гнатюк

1. Дієприкметник у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 228 с.
2. Взаємозв'язки східно-слов'янських мов / Мовознавство на Україні за 50 років. – К., 1967. – С. 282–299.
3. Явища граматичної й семантичної співвіднесеності в системі форм дієприкметника / Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 158–188.
4. Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII ст. – першій чверті XIX ст. – К.: Наук. думка, 1957. – 43 с.
5. Граматичні категорії і семантичні особливості дієприкметників та їх відображення у Словнику української мови / Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 109–138.

Словники:

1. Російсько-український технічний словник. – К., 1967.
2. Словник української мови. В 11-и томах. – К., 1970–1980 (співавтор і редактор 1-го, 3-го, 10-го томів).
3. Словник синонімів української мови: В 2 т. – К., 2000–2001 (співавтор і редактор).

Література:

1. Дивосвіт її життя (до ювілею Г. Гнатюк) // Українознавство. – К., 2008 – № 1. – С. 54–57.
2. Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – т. V. – С. 707–708.
3. Крижанівська Н. Ота стежина в ріднім краї... // Жінка. – 2005. – вересень. – С. 10.
4. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 94.
5. Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1986. – т. I. – 416 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Шановні колеги!

Відділ лексикології, лексикографії та Національного корпусу української мови Інституту української мови НАНУ запрошує Вас до участі в збірнику наукових праць «Лексикографічний бюлетень», де передбачені рубрики:

1. Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика.
2. Словникові матеріали.
3. Комп'ютерна лінгвістика.
4. Персоналії.
5. Рецензії, анотації.
6. Хроніки.
7. Різне.

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного та ін. аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації, зокрема корпусної.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- поля: праве – 1, 5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2, 5 см.;
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 0, 5 см, міжрядковий інтервал 1, 5;
- ініціали в межах статті подавати **уніфіковано** через знак «нерозривний проміжок» (Ctrl+Shift+проміжок): М. Лісовий або М. П. Лісовий;
- назву друкувати по центру з великої літери;
- відомості про автора та **УДК** розміщувати центровано під назвою:

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

© **Ольга Петренко**, к. філол. н.

Інститут української мови (Київ)

УДК 161.2.81'374.46

і також на окремому аркуші, зазначивши **адресу й контактний телефон**;

– після назви статті обов'язкове **резюме і ключові слова українською, російською, англійською мовами** (5–10 рядків);

– список використаної літератури подавати **нумеровано** в кінці статті за **алфавітом**, посилання в тексті оформляти у **квадратних дужках**, напр.: [21: 107; 22: 15; 23].

Література

21. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 114 с.

22. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 240 с.
23. Мельникова А. И. К вопросу о русских омографах // Русский яз. в шк. – 1974. – №4. – С. 80–84.

– список джерел, скорочень подавати в алфавітному порядку, після списку літератури, причому **між скороченням і повною назвою джерела – знак табуляції**, напр.:

Джерела

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. И. Аванесов. – М., 1989. – Т. 1 – 6.

Сл.РЯ Словарь русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1975. Вып. 1 – 26.

– посилання на джерела ілюстративних матеріалів робити у квадратних дужках, напр.:

.../ *Далі йду тим шляхом до мети / І несу покути свій тягар* [Забашт: 45].

– назву, абзаци, відомості про автора та інше **не формувати** за допомогою знака проміжку.

– матеріали подавати як файл у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках), або надсилати за електронною адресою: ok-t@mail.ru.

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті або прикріплювати до тексту (Сервіс–Параметри–Збереження–Приєднати шрифти TrueType).

– для авторів без наукового ступеня – **дві рецензії від фахівців з науковим ступенем** (хоча б одна з них – від філолога), одна з яких має бути з іншої організації. Питання, які обов'язково треба висвітлити у рецензії на статтю: 1) опис об'єкта дослідження; 2) актуальність роботи; 3) наукова новизна; 4) значення одержаних результатів дослідження; 5) недоліки роботи; 6) рекомендації.

Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України

ПОСТАНОВА

Президії Вищої атестаційної комісії України

від 15.01.2003р. №7- 05/1

Необхідною передумовою для внесення видань до переліку наукових фахових видань України є їх відповідність вимогам пункту 7 постанови президії ВАК України від 10.02.1999 р. № 1-02/3 "Про публікації результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів

доктора і кандидата наук та їх апробацію". Однак окремі установи-засновники таких видань не дотримуються вимог до складу редакційної колегії видань, не організовують належним чином рецензування та відбір статей до друку, не надсилають свої наукові видання до бібліотек, перелік яких затверджено постановою президії ВАК України від 22.05.1997 р. № 16/5, тим самим обмежуючи можливість наукової громадськості знайомитися із результатами дисертаційних досліджень. У зв'язку з цим президія Вищої атестаційної комісії України

ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Попередити установи-засновники наукових фахових видань, що у разі відсутності видань у фондах визначених ВАК бібліотек вони будуть вилучені з переліку наукових фахових видань України, в яких дозволяється друкувати результати дисертаційних досліджень.

2. Установам-засновникам фахових видань оновити склади редакційних колегій так, щоб більшість у них становили фахівці, основним місцем роботи яких є установа-засновник фахового видання.

3. Редакційним колегіям організувати належне рецензування та ретельний відбір статей до друку. Зобов'язати їх приймати до друку у виданнях, що виходитимуть у 2003 році та у подальші роки, **лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.**

4. Спеціалізованим ученим радам при прийомі до захисту дисертаційних робіт зараховувати статті, подані до друку, починаючи з лютого 2003 року, як фахові лише за умови дотримання вимог до них, викладених у п.3 даної постанови.

5. Встановити обов'язковим подання до ВАК України разом із клопотанням про внесення видання до переліку фахових також копії свідоцтва про державну реєстрацію друкованого засобу у Державному комітеті інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

6. Зобов'язати установи, які є засновниками фахових видань, протягом 2003 року надсилати до ВАК України один контрольний примірник видання із супровідним листом.

7. Експертним радам ВАК України провести до 1 січня 2004 року аналіз наукового рівня публікацій у фахових виданнях і подати президії ВАК України пропозиції щодо внесення відповідних змін до переліку фахових видань.

Голова ВАК України

В. В. Скопенко

Вчений секретар ВАК України

Л. М. Артюшин

Бюлетень ВАК України, №1, 2003

Бюлетень є **фаховим виданням** за спеціальністю 10.02.01 – українська мова (див. «Бюлетень Вищої атестаційної комісії України», 2005, вип. 9: 21).

Матеріали до **18 випуску** просимо надсилати **до 15 березня 2009 року** за адресою: *Оксана Тищенко, відділ лексикології, лексикографії та Національного корпусу української мови, Інститут української мови НАНУ, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна*

тел.: 8-097-339-836-7; e-mail: ok-t@mail.ru.

Редакційна колегія

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Л 43 Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць /
Відпов. ред. д. філол. н., проф. В. Німчук.— К., 2008. — Вип. 17.
— 116 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-02-4970-7 (вип. 17)

Оригінал-макет О. Тищенко

Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації КВ №10023 від 04.07.2005

Гарнітура Таймс. Наклад 500 прим. Умов. друк. арк. 5,5; а.а. 6

Друкарня СПД О. Сидоренка, вул. Деревообробна, 4, Київ